

«Əhməd bəy Ağaoğlunun vəfatının
80 illiyinə»

TÜRKİYƏNİ
DUYGULANDIRAN
ÖLÜM

Vilayət Quliyev

**TÜRKİYƏNİ
DUYĞULANDIRAN
ÖLÜM**

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

TÜRKİYƏNİ DUYĞULANDIRAN ÖLÜM

Bakı, QANUN nəşriyyatı, 2019, 128 sah.

Tərtibat, türkçədən uyğunlaşdırma,
müqəddimə və müəlliflər haqda məlumat: **Vilayət Quliyev**

Korrektor: Əyyar Tahirov

QANUN nəşriyyatı

Bakı, Azərbaycan, AZ1102, Tbilisi pros., 76

Tel.: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-36-653-2

© QANUN nəşriyyatı, 2019

© Vilayət Quliyev, 2019

Azərbaycanlı fikir adamı Əhməd Ağaoğlu (1869-1939) kiçik istisnalarla ömrünün son 30 ilini ikinci vətən saydığı Türkiyədə yaşamışdı. Siyasətçi, alim, jurnalist, pe-daqoq kimi Osmanlı imperatorluğunun və Türkiyə Cümhu-riyyətinin ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatında silinməz izlər qoymuşdu. Qardaş ölkədə türkçülük düşüncəsinin və liberal-demokratik dəyərlərin yayılması uğrunda dönməz mübariz kimi tanınmışdı. Sağlığında dəyəərə çevrilən gör-kəmli şəxsiyyətin ölümü 1930-cu illərin sonunda böyük Atatürkün vəfatından sonra çağdaş türk cəmiyyətində öl-kənin və xalqın məruz qaldığı yeri doldurulmayan itki kimi dəyərləndirilmişdi. Müxtəlif qəzet və jurnalların səhi-fələrində onlarla müəllif Əhməd Ağaoğlunun Türkiyə və türklük qarşısındakı xidmətlərindən, yüksək şəxsi və in-sani keyfiyyətlərindən, ədəbi irsinin əhəmiyyətindən bəhs etmişdi. Oxuculara təqdim olunan kitabda dövrün türk mətbuatında yer almış bu tipli çoxsaylı vida yazılarından seçmələr toplanmışdır.

TÜRKİYƏNİ DUYĞULANDIRAN ÖLÜM **(Əhməd Ağaoğlunun vəfatının** **80 illiyi münasibətilə)**

Bu il XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikrinin yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən birinin – Əhməd Ağaoğlunun doğumunun 150, vəfatının 80 illiyi tamam olur. Heç şübhəsiz, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin bu il aprelin 10-da imzaladığı “Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncam XX əsrdə türk dünyasının bəşəriyyətə bəxş etdiyi ensiklopedik zəkaya malik görkəmli fikir adamlarından biri kimi tanınan soydaşımızın həyatının, şəxsiyyətinin, ictimai-siyasi fəaliyyətinin, zəngin elmi və ədəbi-bədii irsinin daha geniş öyrənilməsinə stimül yaradacaqdır.

XIX əsrin son qərində Azərbaycanın indi erməni işğalı altında olan Şuşa şəhərində doğulmuş Əhməd Ağaoğlu böyük intellektual potensialı, əzmi və iradəsi sayəsində təkcə mənsub olduğu xalqın deyil, bütün türk dünyasının sözcüsü, yazıçı-publisist, alim, ictimai-siyasi xadim kimi şöhrət qazanmışdı. Yetmiş illik ömrünü iki doğma vətəni – Azərbaycanla Türkiyə arasında yarı bölmüşdü. Bütün şüurlu fəaliyyətinin isə tək bir ünvanı vardı – türk dünyasına, insanlığa xidmət!

İki illik Malta sürgünü (1919-1921) və ana vətəninə – artıq müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycan Cümhuriyyətində keçirdiyi bir neçə ay istisna olmaqla Əhməd bəy 1909-cu ildən həyatının sonuna qədər Türkiyədə yaşamışdı. Doğma yurdunu tərk etməsinin həm acı, həm də ürəkaçan səbəbləri vardı. Arasıkəsilməz təqiblər, həbs və terror Bakıda qalıb yaşamasını müşkül məsələyə çevirmişdi. O biri tərəfdən İstanbulda “gənc türklər” inqilabı baş vermiş, Sultan Əbdülhəmid devrilmiş, Parisdəki tələbəlik illərindən tanıdığı İttihad və Tərəqqi cəmiyyətinin liderləri hakimiyyətə gəlmişdilər. Onlar sözlünün və qələminin qüdrətinə bələd olduqları Əhməd bəyi inqilaba xidmət üçün Türkiyəyə çağırırdılar.

O, türklük düşüncəsinin hələ də şüurlara hakim ola bilmədiyi bir türk məmləkətində dost və həmfikirləri ilə birlikdə siyasi maarifçilik və qəzetçilik fəaliyyətini daha da genişləndirmək imkanı qazandı. Dəqiq sayımı heç özünün də bilmədiyi məqalələri, publisist yazıları, müsahibələri “Sirati-müstəqim”, “İslam məcmuəsi”, “Tərcümani-həqiqət”, “Türk yurdu”, “Haqqa doğru”, “Hikmət”, eləcə də İstanbulda fransızca çıxan “Le Jeune Turk” və başqa qəzet və dərgilərdə çap olunurdu. Süleymaniyyə kitabxanasının müdiri, İstanbul darülfünunu rus dili və ədəbiyyatı, habelə türk tarixi bölümlərinin müəllimi, maarif müfəttişi kimi Osmanlı paytaxtının mədəni-elmi və təhsil həyatında yaxından iştirak edirdi.

1912-ci ildə “öz qəzetinin” – redaktəsi altında çıxan “Tərcümani-həqiqət”in rəhbərliyinə gətirilirdi. Ə.Hüseynzadə, Z.Göyalp, M.E.Yurdaqul, Y.Akçura, H.Sübhi Tanrı

övr və başqa əqidə dostları ilə birlikdə türkçülüyün elmi-nəzəri əsaslarının hazırlanması və təbliği istiqamətində əzmlə çalışdı. Türkçülük ideyalarını yayan "Türk Ocaqları"nın (1911) dörd qurucu üzvündən biri və yeni qurumun yayın orqanı sayılan "Türk Yurdu"nun ən fəal müəlliflərindən idi.

Ə. Ağaoğlunun geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti yeni vətəninə diqqətdən kənarda qalmadı. Mühacirət həyatının üçüncü ilində Afyon-Qarahisardan Osmanlı Məclisi-Məbusanına – parlamentə üzv seçilmişdi. Artıq partiyaya çevrilmiş İttihad və Tərəqqinin Mərkəzi Komitəsinin üzvü idi. Ana vətənlə əlaqələrini də kəsməmişdi. Türkiyədən Rusiyanın türklər yaşayan bölgələrinə müəllimlər göndərilməsi işinin əsas təşkilatçılarından biri kimi tanınırdı. 1915-ci ildə Rusiyadakı qeyri-rus xalqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycan təmsilçisi kimi çıxış etmişdi. 1917-ci ildə Ə. Hüseynzadə, Y. Akçura və Ə. İbrahimov və başqaları ilə birlikdə Rusiya imperiyasının türk-müsəlman xalqlarının hüquqlarının tapdanması, siyasi, dini və milli zəmində məruz qaldıqları təzyiqlərlə bağlı ABŞ prezidenti, yeni dünya düzəni haqda məşhur prinsiplərin müəllifi Vudro Vilsona ünvanlanmış kollektiv müraciəti imzalamışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanından dərhal sonra Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi ana vətəninə qayıtmışdı. Zəngəzurdan Azərbaycan Parlamentinə üzv olmuş, 1919-cu ilin yanvarında isə parlament nümayəndə heyətinin tərkibində Parisə, müharibə və inqilablardan çıxmış yeni dünyanın taleyini həll etmək üçün toplanan Sülh konfransına göndərilmişdi.

Lakin İstanbulda ağılıq edən Britaniya işğal qüvvələri Fransaya getməsinə imkan verməmişdi. Əvəzində türk siyasi və mədəni elitasının çoxsaylı təmsilçiləri ilə birlikdə Malta adasına, əsarətə bərabər sürgünə yola salmışdılar.

Sürgündən qayıdandan dərhal sonra, 1921-ci ilin iyununda gizli yollarla Anadoluya keçməyə müvəffəq olan Əhməd bəy türk milli azadlıq hərəkatının – Mustafa Kamal Paşanın öndərliyi ilə gün-gündən böyük vüsət alan Qurtuluş Savaşıның sıralarına qoşulmuşdu. Əvvəlcə bir müddət xalqa mübarizənin məqsəd və məramını anladan, insanları Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin ətrafında birləşməyə səfərbər edən İrsad heyətlərində çalışmışdı. Sonra Atatürkün informasiya naziri – Mətbuat Ümum müdiri və "Hakimiyyəti-milliyə" ofisiounun redaktoru təyin olunmuşdu. 1923-cü ildə soydaşlarının toplu yaşadıkları Qarsdan II dönm TBMM üzvü seçilmiş, millət vəkilliyini üçüncü dönmənin sonuna – 1931-ci ilədək davam etdirmişdi.

Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk Ana Yasasını – Konstitusiyasını hazırlayan komissiyanın üzvü, Yeni Türkiyənin ilk ali təhsil ocağının – Ankara Hüquq Məktəbinin yarıdıcılarından biri kimi qanunun aliliyinə əsaslanan müasir tipli dövlət quruculuğuna töhfələrini vermişdi. Başlıca silahından – qələmindən də ayrılmayaraq Cümhuriyyət Türkiyəsinin yorulmaz ideoloqu kimi tanınmışdı.

Hələ 1926-cı ildə Atatürkə ünvanladığı xüsusi məktubda Cümhuriyyət quruculuğundakı əyintiləri, nöqsanları açıb ortaya qoymaqdan çəkinməmişdi. Yeni Türkiyənin demokratiya və çoxpartiyalı sistemə doğru ilk addımı olan Sərbəst Firqə hadisəsində yenə cümhur başqanı ilə üz-üzə gəlmiş,

yenə mövqeyində israr etmişdi. Əslində nəcib məqsəd güdən “ədalət axtarışları” həyatının sonuna doğru Əhməd bəyin təklənməsinə, təcrid edilməsinə, hətta bəzən “yad” və “gəlmə” olmasının üzünə çırpılmasına gətirib çıxarmışdı. Bu sözləri “türklüyün xilaskarı” saydığı Atatürkdən eşitmək isə çəkilməz dərd olmuşdu.

Həyatının son illərinin yaxın sirdaşı Pəyami Səfa görünür, ilk növbədə belə haqsız münasibəti nəzərdə tutaraq yazırdı: “Əhməd Ağaoğlu uzaq bir türklük aləmində doğulmanın ağır ruhi əzablarla dolu məsafəsi içərisində, üstəlik də orta idrakin hüdudunu aşan böyük bir şəxsiyyət ölçüsünə yiyələndiyinə görə yazıları və siyasi həyatı ilə az anlaşılmış bir insandır. Hər müstəsna ruh kimi o da orta idrakin yanlış təfsirinə uğramasının qəhri və qəzəbi içində öldü”...

Əhməd bəy 1939-cu il mayın 19-da İstanbulda, şəhərin Nişandaşı səmtində yerləşən ailə mülkündə, övladlarının və yaxınlarının əhatəsində dünyaya gözlərini yummuşdu. Mübaligəsiz demək mümkündür ki, 1930-cu illərin sonunda onun ölümü böyük Atatürkün vəfatından sonra Türkiyənin ictimai, mədəni və mənəvi həyatında geniş səs-səda və yığı doğuran, haqqında uzun müddət bəhs olunan itkilərdən biri kimi tarixə düşmüşdü. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, ilk növbədə isə yaradıcı ziyalılar – yazıçılar, jurnalistlər, elm və sənət adamları bu ölümə laqeyd qalmamışdılar. Başqa bir diqqəti çəkən cəhət isə Əhməd Ağaoğlunun xatirəsinin təkcə paytaxt şəhərlərdə – Ankara və İstanbulda deyil, bir çox əyalət mərkəzləri də daxil olmaqla ölkə miqyasında anılması idi.

Əhməd bəy dünyadan köçəndə Türkiyədə hakimiyyət stkanı ölkənin siyasi tarixində uzun müddət “ikinci adam” kimi tanınan, 1938-ci ilin noyabrından cümhuriyyətin başqanı məqamına yüksələn İsmət İnönünün əlində idi. Atatürkdən fərqli olaraq onları dostluq münasibətləri, fikir və düşüncə yaxınlığı bağlamırdı. Əksinə, aralarında həmişə bir gərginlik yaşanmışdı. Cümhuriyyətin ilk illərindən başlayaraq Əhməd bəy müxtəlif ictimai və mənəvi-axlaqi məsələlər, xüsusən də cəmiyyət həyatında demokratiya, ziyalının və mətbuatın rolu, liberal dəyərlər, siyasi plüralizm və s. kimi məsələlərlə bağlı İsmət Paşa ilə polemika aparmış, hətta Atatürkün olduğu məclislərdə də ona açıq etirazını bildirməkdən çəkinməmişdi. İnönü də mübariz təbiətli, inandığı həqiqətlər yolunda ölümə belə qorxmayan Əhməd bəyi sevmədiyini gizlətmirdi. Soyuq münasibətini bəzən hətta şəxsi-ailə müstəvisinə də keçirirdi. Türkiyənin ilk qadın hüquqşünası Sürəyya Ağaoğlu Parisdən, “Rocfeller Foundation”dan fransa ədliyyə qurumlarında üç aylıq staj keçməklə bağlı dövlət alanda İnönü etirazını bildirmiş, keçmiş rus təbəəsi Ağaoğlunun qızının Türkiyəni təmsil etməsini yolverilməz saymışdı.

İsmət İnönünün tünd xarakteri və şəxsi münasibətlərdəki gərginlik nəzərə alınarsa, türk mədəniyyəti və ictimai-siyasi fikrinin məruz qaldığı itkiyə dövlət səviyyəsində ciddi reaksiya veriləcəyini gözləmək sadələşmələr olardı.

Hökumətin sükutuna rəğmən, Əhməd bəyin ölüm xəbəri cəmiyyəti silkələmiş, onun çağdaş Türkiyənin ədəbi-mədəni və mənəvi varlığında nə qədər önəmli sima olması faktını bir daha ortaya qoymuşdu. Başlıca səbəbi dinçi, yaxud laik,

sağçı, yaxud solçu təmayülə meyl göstərmələrindən asılı olmayaraq əksər ədəbiyyat, mətbuat və sənət adamının bir səsle “ustad” adlandırdığı Əhməd Ağaoğlunun həyatının son günlərinə qədər türk fikir və düşüncə tarixində öz öncül mövqeyini qoruyub saxlaya bilməsi idi. Təsadüfi deyil ki, onun ölümünün ardından ictimai fikirdə və ziyalı mühitində “Türkiyədə intellektual toplantıların keçirildiyi yeganə evin qapıları da bağlandı”, “Səhranın ortasında tək-tük vahələr halında elm və sənət mühtiləri qalmışdısa, onlardan biri də Ağaoğlunun İstanbuldakı evi idi” – tipli təəssüf və yanğı dolu səmimi etiraflar səslənmişdi.

Əhməd bəyin ölüm xəbəri yayılınca zamanın İstanbul valisi olan Kərkük azərbaycanlısı, tanınmış türk siyasi və dövlət xadimi Lütfi Kirdar (1887-1961) dəfn mərasiminə rəhbərliyi və meydana çıxan bütün məsələlərin həllini öz üzərinə götürmüşdü. Çoxsaylı mərasim iştirakçılarının İstanbul tarixi Təşviqiyə camisində qıldıqları cənazə namazından sonra mərhum Feriköy məzarlığında, altı il əvvəl haqq dərgahına qovuşmuş həyat yoldaşı Sitarə xanımın yanında dəfn edilmişdi. Dəfndə vali Lütfi Kirdar, Əhməd bəyin Malta sürgünündən bəri dostluq əlaqələri saxladığı, Sərbəst Fırqə quruculuğunda birgə çalışdığı keçmiş baş nazir və keçmiş TBMM başqanı Fəthi Okyar, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvləri, çoxlu sayda ziyalılar, mətbuat nümayəndələri, universitet mənsubları, vəkillər və hərbcilər iştirak edirdilər. İstanbuldakı Çapa Qız Müəllim Litseyinin müəllim və tələbələri də tam tərkibdə dəfn mərasiminə qatılanlar arasında idi.

Təzə məzar önündə keçirilən mitinqdə yuxarıda adı çəkilən Əli Fəthi Okyar, yazıçı və jurnalist həmkarlarından

Pəyami Səfa, İsmayıl Həbib, soydaşı, tanınmış türkoloq, İstanbul universitetinin professoru Əhməd Cəfəroğlu, keçmiş tələbələrindən Camal İzmirlilə vida sözləri söyləmişdilər. Ailə üzvləri adından oğlu Səməd çıxış edərək atasının xatirəsinə bu qədər ehtiram və diqqətlə yanaşdıqlarına görə bütün iştirakçılara minnətdarlıq duyğularını çatdırmışdı.

Əhməd Ağaoğlunun vəfatının ertəsi günündən başlayaraq demək olar ki, qırx mərasiminə qədər Türkiyənin istər mərkəzi, istərsə də əyalət qəzetləri öz səhifələrində türk ictimai fikrinə və mədəniyyətinə üz vermiş böyük itki ilə bağlı onlarla vida yazısı, məqalə, xatirə və s. çap etmişdi. Onların müəllifləri ölkənin tanınmış yazıçıları, jurnalistləri, görkəmli söz və fikir adamları idilər. Müəlliflər arasında Əhməd Ağaoğlunun rəhbərliyi altında çalışmış mətbuat xadimləri, Ankara Hüquq Məktəbində və İstanbul Darülfünunda dərs dediyi keçmiş tələbələri, müxtəlif vəsailərlə tanıdığı fərqli peşə sahibləri vardı. Türkiyənin çeşidli guşələrində yaşayan, bəziləri hətta biri digəri ilə tanış olmayan bu adamları birləşdirən ümumi hiss türk dünyasının öndər insanlarından birinin itkisindən doğan təəssüf və kədər idi. Onlar Əhməd Ağaoğlunun şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə, xalqın fikir və mədəniyyət tarixində yerinə və irsinə münasibətdə türk cəmiyyətində nadir təsadüf olunan şükran dolu bir mütəşəkkillik nümayiş etdirmişdilər. Bu, həqiqi qədirşünaslıq nümunəsi idi.

Vida yazıları bir insan, dost, müəllim, alim, ictimai xadim, siyasətçi, hüquqşünas, qəzetçi, dövrünün böyük milliyyətçisi və türkçüsü kimi Əhməd Ağaoğlunun şəxsiyyətini müxtəlif rəqurslardan görməyə imkan verirdi.

Müəlliflər xəsis, lakin dəqiq ştrixlərlə mərhumun mürəkkəb həyat epopeyasının ayrı-ayrı səhifələrini, xarakterinin özünəməxsus cəhətlərini göz önündə canlandırır.

Maraqlıdır ki, Əhməd bəy haqqında yazanlar, xatirələrini bölüşənlər, böyük ürəklə səmimi söz söyləyənlər yalnız onun hörmət və etimadını qazanmış yaxın dostları deyildilər. Azərbaycanlı mütəfəkkirin polemika apardığı, bəzən kəskin tənqid etdiyi, ünvanlarına sərt sözlər söylədiyi “əks cəbhənin” adamları da itkinin ağırlığına dostlardan az yandırdılar. Məsələn, Əhməd bəy sağlığında XX əsr türk fikir həyatının ünlü simalarından olan tarixçi, filosof, iqtisadçı Şövkət Sürəyya Aydəmirin türk inqilabı ilə bağlı fikirlərinin ən kəskin tənqidçisi olmuşdu. “Dövlət və fərd” əsərində Aydəmirin konsepsiyasının daşını-daş üstündə qoymamışdı. Amma bu Şövkət Sürəyya bəyə böyük həmkarının ölümü ilə bağlı ən təsirli vida sözlərini söyləməyə mane olmamışdı. Yaxud digər müəllifin – tanınmış türk qadın yazıçısı Şükufə Nihalin əri Əhməd Həmdi Başar dəfələrlə Ağaoğlunun kəskin, hətta əmansız tənqidlərinə məruz qalmışdı. Müxtəlif vaxtlarda münasibətlərində gərginlik yaşamışdı. Amma bu təsadüfdə də şəxsi incikliklər böyüklük və insanlıq etirafının qarşısında maneəyə çevrilə bilməmişdi.

Çoxsaylı müəlliflər arasında üç nəfəri xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Onlar 1920-ci il bolşevik işğalından sonra Azərbaycandan uzaqlarda çətin mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan tanınmış soydaşlarımız idilər. Səhbət özlərini müəyyən mənada Ağaoğlu məktəbinin yetirmələri və da-

vamçıları sayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə və Əhməd Cəfəroğludan gedir.

Bəlli səbəblərdən ən çətin zamanlarda ölkəsinin düşünən beyni, danışan dili, vuran əli kimi on illər boyu milli maraqların keşiyində mətanətlə dayanmış Əhməd Ağaoğlunun ölümü tarixi vətəninə – Moskvanın nəzarəti altındakı sovet Azərbaycanında anlaşılan sükutla qarşılanmışdı. Ağır itki barədə mətbuatda bir sətirlə də olsun, məlumat verilməsinə lüzum görülməmişdi. Amma M.Ə.Rəsulzadə ilə M.B.Məmmədzadə Varşavadan, Ə.Cəfəroğlu isə İstanbuldan səsələrini ucaltmaqla haqsız sükutu pozmuşdular. Onların sayəsində Azərbaycan da Anadolu türklüyünün nümayəndələri ilə birlikdə yetişdirdiyi böyük insanın məzarı başında dayanmış, vəfatından duyduğu kədəri və təəssüfü dilə gətirə bilmişdi.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, 1909-cu ildən Türkiyədə yaşayan, Osmanlı imperatorluğu və Cümhuriyyət Türkiyəsinin mədəni-siyasi həyatında diqqətəlayiq rol oynayan Əhməd Ağaoğlu bəlli səbəblər üzündən siyasi mühacir soydaşları ilə arada müəyyən məsafə saxlamalı olmuşdu. Rəsmi statusu bir sıra hallarda ona fikirlərini və mövqeyini açıq şəkildə bildirməyə imkan verməmişdi. Amma buna baxmayaraq Əhməd bəy çoxsaylı siyasi mühacirət nümayəndələrinin, ilk növbədə isə hələ 1905-ci ildən etibarən yaxından tanıdığı, əməkdaşlıq etdiyi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nəzərində daim qəlbən Azərbaycana bağlı səmimi türkcü, milliyətçi, əyliməz mübarizə adamı – bir sözlə, Ustad idi. Hətta Cümhuriyyətin taleyi ilə bağlı 1918-ci ilin iyununda aralarında yaranmış gərgin fikir və

mövqə ixtilafı da bu münasibətlərə kölgə sala bilməmişdi. Ə. Ağaoğlunun vəfatı münasibəti ilə yazdığı məqalədə M. Ə. Rəsulzadə təkcə Ustadın böyüklüyünü deyil, özünün nəcibliyini, milli ideallara sonsuz sədaqətini də nümayiş etdirmişdi.

Məşhur məsələdə deyildiyi kimi, “görünən dağa nə bələdçi?” Bu mənada Əhməd bəy haqda oxucuların bu kitab vasitəsi ilə tanış olacağı məqalə və esseləri ayrı-ayrılıqda təhlil edib dəyərləndirməyə xüsusi ehtiyac görmürük. Əslində onların ən yaxşı təqdimatı müəlliflərin və mətnlərin adları, ifadə etdikləri fikir və duyğulardır. Yazılanlar və deyilənlər isə istisnasız şəkildə təkcə böyük mübarizə və fikir adamı, sonuncu türk ensiklopedistlərindən biri adlanmağa layiq olan Əhməd Ağaoğlu barədə deyil, müəlliflərin özləri haqda da dolğun təsəvvür yaradır.

Atasının ölümü ilə əlaqədar türk mətbuatında dərc olunan məqalələri ilk dəfə oğlu, müasir türk ədəbiyyatının, türk ictimai-siyasi fikrinin tanınmış nümayəndələrindən biri, yazıçı və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu toplamış və 1940-cı ildə Ankarada “Babamdan hatıralar” kitabında çap etdirmişdi.¹

Əhməd Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin qeyd edildiyi günlərdə yubilyarın şəxsiyyətinə və yaradıcılığına münasibətin ifadəsi olan, onu daha yaxşı tanımağımıza imkan yaradan həmin yazılardan bəzilərini Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq qərarına gəldim. Vida sözləri olduğu kimi – 80 il bundan əvvəl yazıldığı kimi verilib. Burada dəqiq olmayan bəzi faktlar da var. Lakin mətnə müdaxilə

edərək ara-sıra gözə dəyən, o qədər də prinsipial əhəmiyyət daşımayan və əsasən faktoloji xarakter daşıyan bəzi yanlışlıqları düzəltmədiyim kimi, həyatda olmayan müəlliflərlə polemika açmağa da lüzum görmədim.

Onlar yaxından tanıdıkları Əhməd Ağaoğlu və yaradıcıları sırasında yer aldıkları yeni tarix qarşısında öz borclarını ləyaqətlə yerinə yetirmişdilər. Sonrakı nəsillər üçün xalqımızın yetişdirdiyi bu böyük insanı onilliklərin arxasından şəxsiyyətinin bütün böyüklüyü, xarakterinin bütün əzəməti, yaradıcılığının bütün siqləti, mübarizəsinin bütün çalarları ilə görməyə və tanımağa imkan yaratmışdılar.

Anadan olmasının 150 illiyini minnətdarlıq və qürur hissi ilə keçirdiyimiz Əhməd Ağaoğlu haqda deyilən yüksək fikirlər yəqin ki, eyni əsasla onu yetirən xalqa – XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan türklərinə də şamil edilə bilər.

Vilayət Quliyev

¹ Samet Ağaoğlu. Babamdan hatıralar, Ankar, 1940 s.

ÖLÜM

Ölümə qarşı haqarət, nifrət və təcəllik göstərmədən onu təbiətin qanunu kimi gözləmək güclü insanın xarakterində öz əksini tapır. Son iztirabımız eyni zamanda həm də son təcəssümümüzdür.

Mark Aureli

Son iztirabımız eyni zamanda son təcəssümümüzdür.

Janna Mariya Qyuno

Bir gün Ankarada böyük bacım Tezerin evinə getmişdim. Mayın ilk həftəsi başa çatmaqda idi. Masanın üstündə atamın məktubunu gördüm. Mənə idi. Açdım.

“Gözümün nuru,

Məktubunu aldım. Səhv eləmirsən. O gün həm xəstə idim, həm də sənə hirsələnmişdim.

Xəstə idim. Çünki artıq həmişə xəstəyəm. Taqətim, qüvvəm tükənib. Ən kiçik bir hərəkət, ən balaca bir tərpəniş məni yorur. Həmişə əsəbilik içərisində gah birinə, gah digərinə çımxırmaqdayam. Əminəm ki, bu səbəbdən artıq ətrafımdakılar da məndən beziblər. Özüm kimi onlar da mümkün qədər tezliklə məndən canlarını qurtarmağı düşünürlər. Əgər yanımda olsan, sən də eyni cür fikirləşərdin. İndi başa düşürəm ki, qocalıq yalnız səhəti yerində olan adamlara yaraşır. Mənim kimi sağlamlığımı itirənləri uzun müddət yaşatmağa dəyməz.

Sənə hirsələnməyim də eyni şeydən qaynaqlanır. Uşaq kimi hər dəqiqə aranıb-axtarılmağı istəyirəm. Belə olmayanda ağılıma qərribə şeylər gəlir, özümə yer tapa bilmirəm”.

Məktuba tarix qoyulmamışdı. Bacıma telefon etdim, “Atamdan məktub gəlib, oxudum. Heç vaxt belə acı və ümitsiz sözlər yazmamışdı. Görünür, xəstəliyi daha da şiddətlənib”, – dedim.

Bacım: “Elədir, – dedi. – Bu səhər İstanbuldan zəng vurdular. Dünən ağır böhran keçirib. Məktubu isə, görünür, daha əvvəl yazıbmış”.

Vəziyyətdəki böhran dərinləşirdi. Aldığım məktub atamın son əl yazısıdır. Qərribə təsadüf! Məndə və bacı-qardaşlarımda olan yüzlərlə məktubunun hamısının altına tarix qoyulub. Son məktubunda isə bunu nədənsə unutmuşdu. Bəlkə artıq çox yaxında olan əbədi vida anını xəstələnməmişdən əvvəl hiss etmişdi? Ziya Göyalyp həyatının son anlarında canlı, hər şeyə hakim insanın ölüm nəticəsində qovuşacağı heçlik haqqında dəhşətlə düşünürmüş. Bundan qorxdığını da yazmışdı. İndi artıq atam da həmin o dəhşətli heçliyin içərisindədir.

Məktubun üstündən üç gün keçdi.

Mayın 16-da, həftənin ikinci günü Sarı qışlada, çalışdığı otağın qapısı ağzında bacımın ərinin görünməsi ilə başlayan və atamı torpağa tapşırıandan sonra təkrar həmin otağa, eyni masanın başına döndüyüm ana qədər davam edən bir həftəlik zaman indi xırda təfərrüatlarına qədər, amma sadəcə iki saat seyr edilən film, yaxud oxunan roman kimi yaddaşıma hopub.

Bacımın ərini görər-görməz:

– Nə olub, atamın xəstəliyi çox ağırdı? – deyə soruşdum.

– Bəli, indicə zəng vurmuşdular. Sizi istəyirlər.

– Bəlkə ölüb? Mənə düzünü söylə!

– Səni əmin edirəm ki, ciddi bir şey yoxdur. Bacım² bir azdan təyyarə ilə yola düşəcək. Əgər yetişib bilməsən, sən də axşam qatarla get.

Böyük bacım Sürəyya da Ankarada idi. Onu axtarıb tapdım. Axşam qatarda, Pendik stansiyasında bizi qarşılayacaq qəzetçilərin hələlik ehtimal etdiyim fəlakətli xəbərlə bağlı sorğu-suallarından bacımı necə qoruyacağımı düşünürdüm. Sonra ikilikdə atamın bəlkə də artıq öldüyü, fəlakəti sakit qarşılamaq lazım gəldiyi haqda danışib özümüzü ertəsi günün həyəcanlarına hazırlamağa başladıq.

Qəzetlər səssizdi. Heydərpaşa vağzalından evə telefon açdıq. “Dünənə nisbətən indi vəziyyəti daha yaxşıdır. Sizi gözləyir”, – dedilər.

Evə gəldik. Otağına girən kimi gözüm çarpayısının altındakı böyük oksigen balonuna sataşdı. Yandakı masanın üstünə qlükoza şüşələri düzülmüşdü. Bunların ikisi də mənim nəzərimdə ölüm anının yaxınlaşdığı zaman xəstələrin yanında saxlanan zəruri ləvazimatlar idi. Anam öləndə də evimizə eyni avadanlıq və dərmanlar gətirilmişdi.

Atam rəngi sapsarı, gözləri yumulu halda yataqda uzanmışdı.

Bacım Tezer: – Ata! – deyə səsləndi, – uşaqlar gəldilər.

Gözlərini açdı, bizə baxıb: – Çox şükür! Çox şükür, gəldilər, – dedi. İkimizi də uzun-uzadı öpdü.

² Tezer nəzərdə tutulur - V.Q.

Ankaradan danışdım. Son məqalələrinin cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurduğunu söylədim. Vəziyyəti elə də qorxulu görünmürdü. Həmişəki böhran anlarında olduğu kimi, onu üzüb əldən salan yorğunluqdan, bir də çətinliklə nəfəs almasından başqa ciddi dəyişiklik nəzərə çarpmırdı.

– Yaxşısan, ata. Heç nəyin yoxdur.

Əlini uzadıb: – Məni qaldır, – dedi.

Əlindən yapışdım. Oturarkən başımı üzümə söykədim. Sifəti od tutub yanırdı. Gözlərimə baxaraq: – Səməd! – dedi, – həyat bitdi. Axır ki, gəlib sona çatdım.

O günə qədər xəstələndiyi vaxtlarda kimsə ondan belə söz eşitməmişdi.

– Nə danışırısan, ata? Sən hələ nəvələrinin toyunu görəcəksən.

Sözlərini bir də təkrar elədi:

– Həyat bitdi!

Sonra təkrar yerinə uzanıb həmişəki kimi balaca bacım Gültəkinlə zarafatlaşmağa başladı.

Daimi həkimi ən sevimli dostlarından olan Aqil Muxtar idi.

– O, böyük adamdır, – deyirdi, – bizdə çox az təsadüf edilən böyük adamlardan biridir.

Bu dəfə Aqil bəy Bolqarıstanda idi. Odur ki, müalicəsi ilə xəstəliklərinin tarixçəsini yaxşı bilən, həm də atama daha çox qəlbi və fikirləri ilə bağlı olan doktor Həsən Fərid məşğul olurdu. Atama: – Hey, baba! – deyirdi, – xəstəlik bu dəfə yaman çıxdı, səni lap yordu. Amma sən də xəstəliyin arxasını yerə vurdun. Maşallah, bir aslansan!

Sonra bayırda bizə: – Uşaqlar, vəziyyəti qorxuludur, çox qorxuludur, – deyirdi. – Amma yenə də dünənkinə, ondan əvvəlki günə baxanda nisbətən yaxşıdır. Görün necə danışırdı...

Dostlarının çoxunu ən lazımlı anlarında tərk eləyən ürək indi də onu buraxıb getməyə hazırlaşır və həyatında ilk dəfə zəiflik göstərirdi.

İstambula mayın 17-si, çərşənbə günü gəlmişdik. Ertəsi gün səhər atamın vəziyyəti daha da yaxşılaşdı, kefi duruldu. Ürəyi də sanki qaydasına düşmüşdü. Bacım Ankaraya, ərinə zəng vurub atamın vəziyyətinin yaxşılaşdığını, daha gəlməsinə ehtiyac qalmadığını dedi.

Bir az sonra atam kürəkəni ilə maraqlandı.

– Ata, gəlməyə lüzum yoxdur. Lap yaxşısan. Doktorlar da təminat verirlər.

Atam başını aşağı dikdi.

– Yox, yox! Sabah səhər mütləq burada olmalıdır.

Sonra əlavə etdi:

– Siz doktorların dediklərinə baxmayın. Onlar bütün müşahidələrini daha çox gözlə gördüklərinə əsaslanıb aparırlar. Ölüm isə daha çox içdən gələn, daxili hadisədir. Mən artıq sonuma yetişmişəm.

Bizə vəziyyətin yaxşılığa doğru dəyişdiyini söyləyən doktor yanılmırdı. Ürəyi daha müntəzəm döyünür, idrar artır, hətta iştahı belə qayıdırdı. Bütün bunların fonunda atamın yenə də ölümdən danışmasını əsəblərinin zəifləməsi ilə əlaqələndirirdik.

O gün Aqıl Muxtar bəy də Bolqarıstandan qayıdıb gəlirdi. Bu, atama böyük mənəvi qüvvət verdi.

– Ah, doktor, səni həmişə narahat edirəm. Nə edə bilərsən, qoca dostun var. Ölənə qədər əziyyətini çəkməli olaçaqsan.

Az qala bir həftə sərasər yuxu nə olduğunu bilməmişdi.

– Doktor, yatmaq istəyirəm. Mənə bir yuxu dərmanı ver. Bir saatlığına da olsa, yatmaq istəyirəm!

O gecə həyatının son yuxusuna daldı.

Səhərə yaxın çox halsız vəziyyətdə ayıldı.

– Çox təqətsizəm, heç belə olmamışdım, – dedi.

Biz bunu dərmanın təsirindən olan halsızlıq hesab elədik.

Lakin saatdan saata zəifliyi daha da artırdı. Bu ara soyumağa başlayan ayaqlarına isidici torba qoyan bacım Tezərə: – Faydası yoxdur, – dedi. Sonra əllərini sifətinin bərabərinə qaldırıb uzun-uzadı baxdı:

– Buz kimidir. Artıq qan dövr eləmir.

Sürəyya ablam bağçada öz əlləri ilə yetişdirdiyi gülləri dərib gətirən Tezeri göstərərək: “Ata! – dedi, – bax, sevimli qızın sənə necə güllər gətirib!”

Atam gülləri iylədi. Sonra bir həftədən bəri yatağının yanından ayrılmayan xəstə baxıcısına tərəf çevrilib başı ilə bizi göstərdi:

– Mənim əsl güllərim bunlardır. Bax, bu uşaqlarımdır! – dedi.

O anda hamımız yatağın ətrafında dayanmışdıq. Xəlif bir təbəssümlə sözlünə davam etdi:

– İnsan da bir maşındır. Sadəcə, ürəyi, vicdanı olan maşındır. Hər bir maşın kimi sonda o da dayanmalıdır. Ölüm təbiətin qanunudur. Hamımız o qanuna boyun əyəcəyik.

Artıq mən də dayanmaq üzrəyəm. Mətanətli olun, heç vaxt bir-birinizdən ayrılmayın!

Bir ara yanında yalnız bibim qaldı. Bir neçə dəqiqə sonra otaqdan çıxıb hiçqıra-hiçqıra özünü döşəməyə çırpdığıni gördük. Demə, içəridə atam əllərindən tutmuş:

– Günahımdan keç. Səni incitmışəmsə, günahımdan keç! – demişdi.

Sonra titrəyən sağ əlinin mürəkkəb ləkələri heç vaxt çəkilməyən üç barmağını yuxarı qaldırır:

– Məni bu barmaqların haqqı olan pulla dəfn edərsiniz. Son yazılarım üçün aldığım qələm haqqı dolabın gözündədir, – demişdi.

Təkrar yatağının başına toplandıq. Gözlərini divarda bir nöqtəyə zilləyib yavaş səslə:

– Anam, atam, Sitarə, hamısı gəldi. Ətrafımda dolaşırlar, – dedi.

Qapı açıldı. Doktor Həsən Fərid içəri girdi. Saat təqribən on olardı. Nəbzini yoxladı. Sifəti dərhal dəyişdi. Bu ifadədən artıq atamın sonunun çatdığını anladıq.

Doktor soruşdu:

– Bəy baba, bir ehtiyacın varmı?

Əlinin işarəsi ilə: – Bəli! – cavabını verdi.

Doktor bizə: – Siz çıxın! – dedi.

İçəridə yalnız mən qaldım. Doktorla xəstə baxıcısı atamı qaldırıb yatağında oturdular. Gözləri gözlərimə zilləmişdi. Üzü sapsarı idi. Qanı qaçmış əli sürüşüb yatağının üstünə düşmüşdü.

– Bəy baba, bəlkə su istəyirsən?

Xəstə baxıcısı dodaqlarına bir qaşığı ərik şirəsi uzatdı. Çətinliklə uddu. Gözlərini üzündən çəkənmirdi. Bu anda müdhiş həqiqəti dərk etdim: atam gözlərimə baxa-baxa ölürdü.

– Ata, ata... – deyə pıçıldadım.

Çənəm titrəyir, boğazıma nə isə tıxanıbmış kimi udqunurdum.

Doktor çiyinlərimdən yapışdı:

– Get, bacı-qardaşlarına ürək-dirək ver. Haydı, get!

Dal-dalı qapıya çəkildim. Gözləri hələ də gözlərimdə idi. Sağ əli yataqda sürüşüb düşüyü vəziyyətdə hərəkətsiz qalmışdı. Boğazından xırıltı səsi gəlirdi...

Samet Ağaoğlu.

Babamdan hatıralar, Ankara, 1940, s.54-60

Pəyami Səfa

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Atamdan sonra ən yaxın bağlılıq dərəcəsi ilə sevdiyim insanlardan biri də Əhməd bəydir. Dünən fəlakət xəbərini gec aldım. Ömrümün barmaqla sayılacaq böyük kədərlərindən biri varlığıma çökmüş halda dərhal bu sətirləri yazmağa başladım. Onun portretini belə anda və belə kiçik bir sütun çərçivəsinə zədələmədən sığışdırmaq mümkün olmadığından haqqında şəxsiyyətinə layiqincə dəyər vermə baxımından və təhlil genişliyi ilə şübhəsiz, ayrica bəhs edəcəyəm.

Əhməd Ağaoğlu uzaq bir türklük aləmində doğulmanın ağır ruhi əzablarla dolu məsafəsi içərisində, üstəlik də orta idrakın hüdudunu aşan böyük bir şəxsiyyət ölçüsünə yiyələndiyinə görə yazıları və siyasi həyatı ilə az anlaşılacaq bir insandır. Hər müstəsna ruh kimi o da orta idrakın yanlış təfsirinə uğramasının qəhri və qəzəbi içində öldü. Siyasət onun nəyinə lazımdı? Fəqət Ağaoğlu bütün fikirlərini mücərrəd məfhum daxilindən bayıra fısqıran bir iç atəslə qızdırdığı üçün sönlük, təsirsiz və qovğasız elmi düşüncənin soyuq mərmər yatağında rahatlıq tapmırdı. Bu son vaxtlara qədər ən azı dostları ilə fikir qovğası etməkdən ötrü tez-tez söz məclisləri qurardı. Təbii ki polemika əxlaqına və orta hədd anlayışına alışmamış mühitlərdə Ağaoğlu kefsiz, bədbin, qeyri-pozitiv görünməyə məhkum idi.

Lakin onun düşüncə və ruh məhrəmliyinin dərinliyinə varanlar dərhal iki böyük eşqlə təmas halına gəlirdilər. Bunlardan biri türk, digəri insan sevgisi idi. Ağaoğlu eşqlərindən birincisinə qatı milliyətçi, ikincisinə isə qatı demokrat və liberal münasibət bəsləyirdi. Onu, beyni 1789-cu il fransız inqilabına saplanıb qalmış mühafizəkar bir hüquqçu inadkarlığında damğalamaq istəyənlər natamam və yanlış düşüncə sahibləri idi. Hələ onu, uzaq bir türk məmləkətində doğulduğu üçün, boğaz ortağı, yaxud qoltuğa qısılmış adam kimi qələmə verənlər Ağaoğludan heç nə başa düşməyənlər idi. Üstəlik də Əhməd bəyi ruhunun ən bərkəsi, bir irz-namus qədər incə nöqtəsindən vurmağa çalışırdılar. Əhməd Ağaoğlu Parisdə, yaxud Londonda doğulmuş ən böyük fikir adamı qədər zəka çevikliyinə və nəkbinliyinə sahib idi.

Əzurumda və ya Konyada doğulmuş ən milliyətçi türk qədər də türk idi. Onu Qarabağın axundları arasından qacıb Peterburqda və Parisdə oxumağa, fransız qəzetlərində məqalələr yazmağa, Məşrutiyətdən öldüyü günə qədər isə qara sevda³ ilə sevdiyi Qərb türkləri arasında məmləkət davaları üçün coşub-daşmağa, daim mübarizə aparmağa sövq edən bu iki eşqdən başqa özgə nə ola bilərdi?

Onun tək bir baxışı özü ilə aramda yaranan bəzi fikir və düşüncə ixtilaflarını dərhal əridərək məni bu eşqlərin atəşin ruh mərkəzi ilə təmasa çağıran bir anlaşma dövəti idi və münaqişələrimiz həmişə biri-birimizə sarılmamızla bitərdi.

Bəzən dan yeri sökülənə qədər sürən müsahibələrimiz, bəzən səsimizi ucaltmağımız, fikirlərimizdə ayrılıb yenidən bir araya gəlmələrimiz, bütün o sevgi və fikir zənginlikləri ilə dolu toplantılarımız indi sadəcə bir xətirədənmi ibarətdir?

Nə müdhiş bir şey!

“Cümhuriyyət”, 20 may 1939-cu il

Pəyami Səfa

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Əhməd Ağaoğlu susduğu vaxt da başının geniş və biçimli yuvarlaqlığından, enli üzünün kəskin cizgilərindən, irəli çıxmış çənəsinin gərgin duruşundan mənalı yağın çox müstəsna bir qafa quruluşuna malikdi. Bəyaz saçları-

³ Burada böyük eşq mənasında işlənmişdir - V.Q.

nın büsbütün əsmərləşdirdiyi geniş, qabarıq və parlaq bir alın. Gözlərini daim kölgədə buraxan sallaq qalın qaşlar, bir az içə çəkili, zil qara rəngli, yönəldiyi nöqtəyə qırılmadan baxan və qaşların saldıdığı kölgəni dağıdan iti, işıqlı baxışlar. Yanlara və arxaya tərəf genişlənmiş alnı ilə cizgiləri aşağıya doğru çəkik üzü arasında müvazinət yaradan bir qədər uzun və ucu azacıq aşağı əyilmiş burun. Ortası çuxur, yuvarlaq çənə üzərində üst dodağı bir qədər enli, yığıcam bir ağız. Gözlərin altından çənəyə qədər yanaqlarını şırımlayan, dodaqlarının ətrafını çevrələyən, dərin və uzun xətləri ilə bütün üzü dolaşan, kufi və təliq xətləri qədər gözəl, sıx və kəskin cizgilər.

Daim musiqili və titrək, içində böyük ruh parçaları üzən dalğalı və köpüklü səs. Başı önə doğru gərən və çiyinləri irəli çıxaran bir mücadiləçi əhval-ruhiyyəsi. Şəxsiyyətinin bütün təzadlarını mizan-tərəziyə qoyaraq həssaslığına düzən verən bir əzəmət, insanlarla xoş davranma, centlmen tərbiyəsi.

Təzadlar onda çox kəskin üzə çıxmışdı. İxtiyar yaşına çatdığı halda coşqun, təslimçilikdən uzaq və mübarizdi. Başı yorğun halda bir az önə doğru əyilmiş olsa da, enerjili, dinc və hərəkətli idi. Sifəti qırıqlarla dolu, cizgiləri çox sərt göründüyü halda üz ifadəsi həmişə tərəvətli və səmimi idi. Xarakteri hər şeydən şübhələnen və daim istehzal sayıla biləcəyi halda, fikirləri sabit və imanlı idi. Məqamına görə çox əsəbi, hətta öcəşkən karakter aldığı halda ümriyi rıqqətlə dolu, mərhəmət sahibi bir insandı. Xasiyyətə avtoritar olsa da, əqidəcə liberal idi. Şivəsinin “pozulmuş” deyilə biləcək

dərəcədə İstanbul tələffüzündən fərqlənəsinə rəğmən, danışığı şirin və canlı idi. Ruhunun fəzasında hər an sanki böyük planetlər üz-üzə gəlir, ona dirilik, coşqunluq və təzəlik verən təzadları daha da sərtləşdirirdi.

Bu planetlərin başında iki ən böyüyü dayanırdı – Şərq və Qərb.

Əhməd Ağaoğlu ən təəssübkeş Şərq məmləkətlərindən birində doğulmuş, uşaqlıq və ilk gənclik illərini orada yaşamış, ən təəssübkeş Qərb məmləkətlərindən birində təhsil almışdı. Çox gənc yaşlarında iki zidd dünya arasındakı yolları tək zəkası ilə deyil, ayaqları ilə də ələk-vələk eləmişdi. Qarabağdan Qafqaza⁴ Peterburqa, Parisə və Londona səfərləri zamanı iki qitə arasındakı müdhiş fərqləri beş duyğusunun beşi ilə də qavramışdı. Bu fərqlərin havasını illərlə tənəffüs edib, içərisində yaşayıb anlamışdı. Beynindəki ilk fikir müharibəsi və fikir qətlə-amı da oradan başlamışdı. Qarabağ axundları (mollaları) ilə Paris professorları arasındakı dünyagörüşü fərqi Əhməd Ağaoğlunu ana vətəni Şərqlə idrakının vətəni Qərb arasındakı sədləri böyük bir ruh dinamiti ilə dağıtmaq sevdasına salmışdı. Bu dinamitin tərkibində böyük miqdarda elm və eyni ölçüdə ideal olmasının zəruriliyini hələ erkən yaşlarından anlamışdı. Həmin elmi qazanmaq üçün Sorbonnada tarix və filologiya oxumuşdu. Doğma yurdunun cərəyan və əqidələrini tədqiq etmişdi. “Şiə məzhəbinin mənşələri”, “Axund və İslam” əsərlərini yazmışdı. Fəqət yalnız tarix onun siyasi və əməli idealına kifayət edə bilməzdi. Odur ki, Sorbonnada ayrıca hüquq da oxudu.

⁴ Çox güman, müəllif Tiflisi nəzərdə tutur - V.Q.

Əhməd Ağaoğlu Şərqi Qərbdən ayıran fərqləri başlıca bu üç amildə görürdü: Şərqdə fərd inkişaf etməyib. Şərqdə ədalət məfhumu hər yerdə ortadan qaldırılıb. Şərqdə demokratiya yoxdur. Əslində bu amillərin hər üçü bir-birinə bağlı idi. Demokratiya olmadığından fərd inkişaf edə bilməmiş, normal hüquq müəssisələri qurulmamışdı. Fransada III respublika mütəfəkkirlərinin Əhməd Ağaoğluna aşladıkları azadlıq fikri Türkiyədə Məşrutə inqilabı hazırlıqlarını görəndə Əhməd Rzanın şəxsinə ən böyük türk təbliğatçısını tapmışdı. Beləcə dost olmuşdular.

O dövrdə Əhməd Ağaoğlunun nəzərində Şərqi bütün dərəcələrinin tək bir əlacı vardı – demokratiya! Bütün türklərin tək əlacını da demokratiyada görürdü. Lakin Məşrutəyə gətirildikdən sonra ikinci dəfə İstanbulda gələndə hürriyyət tərəfdarlarının hamısını şaşqın hala salan xəyal qırılığını onu da gözləyirdi. Nə Əbdülhəmidin halı, nə Məbusan və Əyan məclisləri, nə İttihad və Tərəqqi – Hürriyyət və İtilaf firqələri arasındakı mücadilə o dövrün böyük milli fəlakətlərinin qarşısını ala bilməmişdi. Qüsur demokratiyada yox, bəlkə onu həyata keçirmək istəyənlərin müdhiş bacarıqsızlığında idi. Lakin Balkan hərbi ərəfəsində bütün türk milliyətçiləri kimi Ağaoğlu da davanın yalnız siyasi deyil, daha dərin sosial köklərinin olduğunu anlamışdı. Özü də uzaq və əsir türk məmləkətində doğulduğundan qarşıdurmanın məhvərində “insanlıqdan” əvvəl “türklük” dayandığını başa düşmüşdü. Beləcə, humanist, ittihadçı, anarxist, tənzimatçı fikirlərin iflasını görmüşdü. Qüvvətli bir polemikaçı kimi bir tərəfdən “Türk yurdu”nda Süleyman Nazif kimi təəssübəkəş Os-

manlı bayraqdarlarını yerdən yerə vurur, digər tərəfdən də türk gəncliyini ümumtürk tarixinin Osmanlı hüdudlarından kənardakı qaynaqları ilə tanış edirdi.

İstiqlal hərbi, ardınca Cümhuriyyət inqilabı, heç şübhə yoxdur ki, milliyətçi və demokratik xarakteri, türkçü və bəşəri idealları ilə Əhməd Ağaoğlunu özünə bağlayacaqdı. Milli mücadilə və inqilab illərində onu Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin ən hərəratli ideoloqu kimi mətbuat mühitinin və dövlət qəzetinin başında görürük. Lakin 1930-cu illərə doğru Xalq Firqəsinin bir dövlət partiyasına çevrilmək meyli Ağaoğlunu əsəbiləşdirməyə başlamışdı. Sərbəst Firqənin təşəkkülü və iflası isə onun son ümidlərini əvvəl alovlandırmış, sonra da söndürmüşdü. Xüsusən həmin dövrdə məmləkətin mətbuatında və əksər münəvvərlərində də demokratiyaya qarşı illərlə sürən bir yayılım atəşi başlamışdı. Bu cərəyanı körükləyən təhlükəli xarici ideologiyalar vardı. Əhməd bəylə aramızda demokratiyanın əsasları və təkamülü ilə bağlı böyük fikir fərqləri olsa da, məmləkətə nüfuz etmək istəyən yabançı fikir toksinlərinə qarşı gənclikdə müqavimət qüvvəsi oyandırmaq üçün müştərək cəbhə yaratmışdı. Bu gün demokratiyanın hərəratli tərəfdarları kimi tanınanların çoxu o zaman üzərimizə hücum keçmişdilər. Sevimli böyük dostum “Dövlət və fərd”in ardınca “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərini əvvəl “Cümhuriyyət” qəzeti sütunlarında, sonra isə ayrıca kitab halında nəşr etmişdi.

O, ömrünün sonuna qədər mükəmməl türk və mükəmməl insan kimi qaldı.

Ağaoğlunun milliyətçiliyi dar və məhəlli milliyətçilik deyildi. Bu sahədə ən böyük dostları Hüseyinzadə Əlinin,

BİR ÜSTÜN ADAMIN ÖLÜMÜ

Öldüyü zaman arxasında buraxıb getdiyi həyat salnaməsi millətinin həmin dövrdəki tarixinin seçkin anları olan insanlar böyük və üstün insanlardır. Ağaoğlu Əhməd də belə insanlardan idi.

Öldüyü zaman arxasında buraxıb getdiyi həyat salnaməsi millətinin həmin dövrdəki tarixinin ən seçkin anları olan insanlar yalnız o millətin mövcudluğunun dönüş nöqtələrində və inqilab çağlarında yetişə bilərlər. Ağaoğlu Əhməd də türk tarixinin belə bir dönüş nöqtəsində, inqilab çağında yetişmiş və həmin çağın doğuş ağrılarını, fırtına və qəzavü-qəddərlərini şəxsi həyatında inikas etdirmişdi.

Ağaoğlu gözlərini Qarabağda həyata açdığı, ata-babalarının o dövr Qafqaz türklüyünün bir aynası olan evinin as-tanasından ayrılıb Azərbaycan türklüyünün ictimai həyatına qoşulduğu zaman məmləkət ziyalıları üçün milli məsələləri ön plana çəkməyə imkan verən şərait artıq meydana çıxmağa idi. Bu məsələlər siyasətdən çox mədəniyyətə bağlı idi. Çünki uzun müddət yadelli hakimiyyət altında qalan bütün milli cəmələrdə ilkin oyanma hərəkətləri siyasi mübarizə müstəvisinə keçməzdən əvvəl həmişə mədəni intibah şəklində gündəliyə gəlir. Lakin eyni zamanda bu mədəniyyət mücadilələrinin siyasi ruhu və əhəmiyyəti hər zaman, özü də ilk baxışdan anlaşılır. Məlum olur ki, bəzən bir əlifba mübahisəsi, bir xeyriyyə cəmiyyətinin təsis,

Yusif Akçuranın və Ziya Göyalyın türkcülük anlayışındakı müştərək ideallara sadıq idi.

Əhməd Ağaoğlunun insanpərvərliyi və demokratilığı da böyük Avropa demokratlarının kimi dar məhəlli səciyyə daşıyırdı. Əhməd bəy Qərbi Avropa demokratiyalarının yalnız öz millətlərinə münasibətdə insanpərvər və adil olduqlarını çox yaxşı bilirdi. Bu demokratiyaların kapitalist və imperialist xarakteri onları türk millətinin istismarı uğrunda mübarizədən kənara çəkə bilməzdi. Çünki əllərindəki sərmayənin mühafizəsi yalnız həmin istismara bağlı idi. Fəqət Əhməd bəyin nəzərində Avropa demokratiyalarının istismarçı xarakteri demokratik prinsipin yararsızlığı ilə deyil, istismara uğrayan millətin acizliyi, əfəlliyi ilə bağlı idi. Bu millətlərin acizliyi isə sosialistlərin iddia etdikləri kimi fərdiyyətçi xarakterlərindən deyil, əksinə, ondan tam məhrum olmalarında, qeyri-azad və antidemokrat yol tutmalarında idi. Beləcə, Ağaoğlunu ömrünün sonuna qədər dünyadakı bəzi yeni fikir cərəyanlarından ayıran anlayışın natamam bir xülasəsi.

Natamamdır, çünki bir məqaləyə nə Ağaoğlunun bitib-tükənməz həmlələr və mücadilələrlə dolu həyatını, nə də yarım əsrlik məqalə və kitablarını dolduran fikirlərini sığdıрмаq mümkündür. Bu sətirlər olsa-olsa, onun böyük şəxsiyyətinə layiq monoqrafiyaya sadəcə kiçik bir müqəddimə kimi qəbul edilə bilər. Və Ağaoğlunun həyatının, əsərlərinin ehtiva etdiyi dərsləri gün işığına çıxarmaq yolunda atılan addımların hətta birincisi də sayıla bilməz.

Cümhuriyyət, 25.5.1939-cu il

yaxud ən mütəvazi şərtlərlə bir qəzet və ya məcmuə nəşri fikri başdan-başa bütün milləti hərəkətə gətirib. Bu hərəkət bir tərəfdən yeni hücum həmlələri yaradarkən, digər tərəfdən də cəmiyyətdə reaksiya doğurmuş olur. Yəni millət daxilində milli cəmənin bir-birinə uyğun gələn, yaxud zidd olan bütün qüvvələri hərəkətə gəlir. Beləcə Ağaoğlu Əhməd və mücadilə yoldaşlarının hənzuz məhdud bir ictimai inkişafa malik Qafqaz türkləri arasında fəaliyyətə başladıkları vaxt tək Azərbaycan deyil, çar hökumranlığı altındaki bütün türk məmləkətlərində sosial həyatın ümumi mənzərəsi belə idi. Ağaoğlu ilk hərəkət dövrünün bütün mədəni və sosial problemlərini ruh və qələmində daim parlaq şəkildə əks etdirmişdi.

Hərbdən sonra⁵ Azərbaycanda və o arada Qarabağda gəzib-dolaşdığı zamanlar tək Qafqaz deyil, bütün Rusiya türklüyünün oyanışı sayılan və həqiqətən də türklərin hamısı üçün ümumi səciyyə daşıyan hərəkətlərlə (xüsusən də 1905-ci ildən sonra əxz etdiyi cəhətlərlə) bizim 1908-ci il inqilabının yetirdiyi milliyyətçilik hərəkəti arasında hər baxımdan bağlılıq və əlaqə gördüm. Bu səbəbdən də 1908-ci il inqilabından sonra Türkiyədə "Türk yurdu" dərgisi ilə təşəkkül tapan fəal milliyyətçiliyi 1908-ci ildən əvvəl Rusiya türklüyü arasında başlanan milli hərəkətlə tam bir tarixi silsilə halında nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu zaman Əhməd Ağaoğlunu, habelə onun kimi Türkiyə xaricindən gələn dostlarımızı sadəcə bir siyasi mühacir deyil, daim böyük və tarixi hərəkətin mərkəzində yer alan, yəni daim

öz torpaqlarına bağlı olan və xalqına yol göstərən insanlar kimi nəzərdən keçirmək, xatirələrini hər zaman hörmətlə anmaq bizim vicdan vəzifəmədir.

Ağaoğlunun İstanbulda, türk milli hərəkətinin rəhbərliyində mövqə tutandan sonrakı həyatının mənası hamımıza məlumdur. İttihad və Tərəqqi Türkiyəsini hələ sular durulmadan, tam qarmaqarışıqlıq içində, məfkürəsiz və rəhbərsiz yaxalayan Balkan hərbindən türk münəvvərlərinin milli ruha ziyələnmiş halda çıxmalarında bir mütəfəkkir kimi Ağaoğlunun rolu ön planda idi. Bu baxımdan mərhumun hamımız – yəni hər bir türk münəvvəri, hər bir türk gənci üzərində haqqı həqiqətən böyükdür. Milli mücadilə illərində, xüsusən də milli hakimiyyət prinsiplərinin hazırlanması və yayılmasında Ağaoğlunun üzərinə düşən şərfə payı isə, yəqin ki, qiblə ediləcək dərəcədə mühümdür. Çünki müharibə öncəsi və hər b dövründəki milli hərəkətin Türkiyə sərhədlərini aşaraq bütün türk aləmini birləşdirmək istəyən qeyri-müəyyən milliyyətçiliyi ilə bugünkü gerçək və qurucu milliyyətçiliyin "şəkil" ayrılığı aşkar görünür. Lakin əsası "millətin özünü dərk etməsi" anlamına gələn milliyyətçi düşüncənin əsl cövhr və təməli etibarı ilə iki fərqli dövrün milliyyətçiliyi arasında mahiyyət ayrıcılığı yoxdur. Əsl böyük fərq yalnız bundadır ki, dünya savaşıdan sonra türk milli ruhu, millətin üstünləşmə qabiliyyəti özünü rəhbərlik qüdrətinə təslim edə biləcək bir öndər tapmışdı. Bu öndər isə onu yaygın məfkürədən prinsipləri ay-

⁵ Birinci Dünya müharibəsi - V.Q.

dın olan əməl və quruculuq səviyyəsinə qaldıraraq millətin dağınıq qüvvələrini tək hədəfə doğru istiqamətləndirməyi bacarmışdı.

Ağaoğlu şəxsiyyətinə münasibətdə bitərəf qalmaq mümkün olmayan nadir insanlardandır. Ya ona qeyd-şərtsiz bağlanacaq, ya onunla mübarizə aparacaqsan! Lakin belə mübarizənin də səni daim bu nadir insana yaxınlaşdırın, ona daha çox bağlayan tərəfi mövcuddur. Bu səbəbdən də Ağaoğlunu istəməyənlər var, lakin düşmənləri yoxdur.

Mənim də bu möhtərəm şəxslə qələm savaşımlarım olmuşdu. Mərhumun son vaxtlar “Dövlət və fərd” əsəri ilə milli düşüncəmizə hədiyyə etdiyi fikir qovğalarımızı indi həzin bir zövqlə yad etməkdəyəm. Həmin fikir savaşılarından yalnız şəxsinə getdikcə artan sayğı, heyranlıq və qırılmaz bir bağlılıqla çıxdım.

Ölümündən bir ay əvvəl ziyarət üçün evinə getdiyim zaman həmişəki kimi heyranlarımdan növbəti bir dəstənin arasında idi. Bu ziyarətdə yenə Ağaoğlunun ürəyincə olan şeylərdən danışdıq. Yəni ilk növbədə milli məsələlərlə bağlı düşüncələr dilə gəldi. Son dəfə gördüm və inandım ki, Ağaoğlu içimizdə hələ ən gənc, ən mücadiləçi bir enerjiyə sahibdir. Ən həqiqi hərəkət adamıdır. Baş verən hadisələrin çoxu da onun görüşlərini istisnasız şəkildə doğruya çıxarmışdır.

Torpaq qoynuna düşən hər toxumu eyni cömərdliklə böyütməz. Bir sağlam və bəhərli sünbülün yetişməsi üçün şərtlər elədir ki, toxum əvvəlcə onu boya-başa çatdıran tor-

pağın cövr və zülmünə qalib gəlməli, quraqlığın, rütubətin qəhrinə dözüb hər cür ruzigarın, tufan və qasırğanın imtahanından keçməlidir. Və yalnız bundan sonra günəşin altında öz yerini tapacaq və məhsuldar bir qüdrət mənbəyinə çevriləcəkdir. Ağaoğlu Əhməd də təbiətin bu çeşid bir ver-gisi idi.

Onun xatirəsini get-gedə artan bir sayğı ilə anır və bu böyük insanı itirdiyimizə görə yanırım...

“Ulus”, 21.5.1939-cu il

Va-Nu (Vala Nurəddin)

ƏHMƏD AĞAOĞLU

İrfan həyatımız daha bir böyük şəxsiyyət qeyb etdi. Əhməd Ağaoğlu kimi bir çox baxımdan qiymətli olan mütəfəkkir və hərəkət adamı aramızdan əbədi ayrıldı.

Hər cəmiyyətin duzu və bibəri mahiyyətində olan insanlar var. Onlar olmasa, doldurulması müşkülə çevrilən boşluq yaranar. Ağaoğlu da belə insanlardan idi.

Bir tək sözlə ifadə etmək lazım gələrsə, o “dərin adam” idi. İrfanının çərçivəsi fransız inqilabının fəlsəfəsindən ən modern Qərb anlayışlarına, əski Şərq aləmindən ucsuz-bucaqsız türk dünyasının indi də çoxumuz üçün məchul qalan guşələrinə qədər şərq, qərbi, bu günü və gələcəyi öz içinə almışdı.

Üzündə daim təbəssüm parlamasına, xoşraftar olmasına rəğmən həm də mübariz idi. Hər şeyə tənqidi yanaşmaq xüsusiyyətini daim qoruyub saxlayırdı.

Türkiyə hüduqlarından kənardakı türk aləmindən ayrılıb özünü müstəqil türk vətəninin cazibəsi içində atan insanların ən diqqət çəkən nümayəndələrindən biri kimi onu hələ Məşrutə qəzetlərindən, Əhməd Ağayev kimi tanıyırdıq.

1285-ci ildə⁶ Rusiya Azərbaycanında, Qarabağda dünyaya gələn Əhməd bəy Peterburq və Parisdə ali təhsil almış, ana yurdunda çoxsaylı mücadilələrə girişmiş, fars, rus, ingilis, fransız dillərini dərinləndirən mənimsəyərək özünü tam hazırlıqlı, yüksək səviyyəli bir ziyalı kimi Babi-Ali mühitinə yetirmişdi. Burada ilk şöhrətini “Tərcümani-həqiqət” qəzetinin baş redaktorluğu ilə qazandı. Digər bir sıra qəzet və jurnalların işində də yaxından iştirak etdi. Darülfünun müdərriisi, məbus, siyasətçi kimi müxtəlif sahələrdə çalışdı. Malta sürgününə göndərildi. Məğlubiyət acısını daddığı və qələbə sevinci yaşadığı vaxtlar oldu. Həqiqi ziyalının taleyini yazılmış həyat sınaqlarının hər növünü yaşadı.

Övladlar, tələbələr, işinin davamçıları, pərəstişkarları yetişdirdi. Sonda izzət və iqbal ilə bu fani dünyadan çəkilib getdi.

Doğrusu bilmirəm – klassik gözəllik anlayışından bu dərəcədə uzaq olan insanın zəka və ideal nuru ilə bu qədər gözəlləşməsi hallarına təsadüf olunubmu?

Ruhları sanki özünə çəkərdi. İnsan onun söhbətindən doymazdı. Yazısı da söhbəti kimi cəlbedici idi. Azəri tələf-

⁶ Hicri tarix - V.Q.

füzünü ömrünün sonuna qədər tərgitmədiyi halda İstanbulun ən birinci söz nüktədanlarından idi. Ciddi fikirlərini yerli-yersiz ziddiyyətlərlə kələ-kötür, nahamvar hala salmaz, mizah və zarafatla daha da zərifləşdirirdi. Mədəniyyət cəsarətinə gözəl misallar göstərməyi sevirdi, fikirlərinə və yazılarına görə şəxsi zərəmə düşəcəyindən heç zaman qorxub çəkinmirdi. Etiraf səpkisində yazdığı və ilk növbədə öz ruhunu neştləndirən məqalələrin hər biri əsl cəsarət nümunələri idi.

Qədim Yunanıstanda mütəfəkkirlərin çevrəsində akademiklər qurulmuş. XVIII əsrdə Fransada ədəbiyyat salonları fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, bizim maddiyyatı hər şeydən üstün tutan indiki əsrimiz fikir və sənət ovalığı üzərindən səmum yeli kimi əsib hər tərəfi qurutmuşdur. Dörd bir yanımızı sarmış səhranın ora-burasında vahələr halında tək-tük elm və sənət yuvaları qalmışdısa, bunların İstanbuldakı son nümunələrindən biri də Ağaoğlunun evi idi. Böyük milli itkimiz nəticəsində o fikir yuvası da yəqin ki, çox çəkməz, dağılar...

“Axşam”, 21.05.1939-cu il

Nurullah Ataç

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Yetmiş yaşında imiş. Amma yaşı və xəstəlikləri vücudunu xeyli qüvvətdən salsa da ruhu, beyni gənc qalmışdı. Ən yeni fikirlərə açıq olduğunu deməyəcəyəm. Çünki

ümumi hər b öncəsi, hətta 1900-cü illərdən əvvəlki liberal baxışlarına yenə sadiq idi. Əhməd Ağaoğlu 1848-ci il fransız inqilabının yetirdiyi insanların təsiri altında böyümüş, onların fikir və qənaətlərinə sahib olmuşdu. Lakin bu liberallıq yeni ideyalara marağının azalmasına gətirib çıxarmamışdı. Heç vaxt ruhunu yeniliklər dalınca pərvazlamaq, təptəzə mücadilələrə çəkmək fəzilətini qeyb etməmişdi. Sonuncu dəfə aprelin 4-də görüşmüşdük. Hələ də canlı, cılığın və doğru saydığı hər şey üçün mücadiləyə atılmağa hazır vəziyyətdə idi.

Fikir və siyasət adamlarının çoxunun həzin bir aqibəti var: könüllərinə bədbinlik çökər. Yəni Yule Sourenin «ruhun xərcəngi» dediyi şey. Əhvallarında bir yorğunluq görəcəksiniz. Doğrudur, əski imanlarından üz çevirməzlər, lakin onu keçmiş çağlardakı kimi mühafizə edə bilmədikləri də aydın görünür. Əllərinin, gözlərinin yorğun hərəkətləri “Bura qədər bəsdir”, “Bundan artığı mümkün deyil” söyləyər. İnsanlığın ideya ilə bir xilas yolu tapacağına bəslədikləri ümidləri hələ də itirməyiblər. Bunu bəzən acı istehza ilə etiraf etdikləri məqamlar da olur. Amma Əhməd Ağaoğlu heç zaman belə bədbinliyə qapılmadı, mələla düşmədi.

Yazının qüdrətinə inandığı üçün daim yazardı. Digər tərəfdən dostlarını evində toplayıb onlarla söhbətləşməyi də sevərdi. Bəzən əsəbiləşir, qışqırır, coşub-daşır, amma yenə deyilənləri dinləməyi bacarırdı. Fikirlərini qarşısındakına zorla qəbul etdirmək istəməz, əksinə, həmsöhbətini səhv düşündüyünə inandırmağa çalışardı. Hər kəsin fikir və

sözlərindəki səmimiyyətə əmin olmağa can atardı. Bir gün ona əksər fransız tənqidçilərinə inanmağın yanlış olduğunu dedim. Fikrimi də naşirlərin çox pul xərcləmələri, yəni işə xətir-hörmət və mənfəət qarışması ilə əsaslandırmağa çalışmışdım. Həmin gün mənə çox qəzəblənmişdi. Fransa kimi hər kəsin düşündüyünü sərbəst söyləyə bildiyi azad bir məmləkət tənqidçilərin həqiqi fikir və qənaətləri xaricində fərqli bir şey yazmalarına əsla imkan verməzdə. O, hüriyyətin fəzilətinə və insan oğlunun cəmərdliyinə bu cür ürəkdən inanmışdı.

Yazılarını oxuduğumuz qədər də özünü dinləməyi, düşüncələrimizi Əhməd bəylə bölüşməyi sevərdik. Onun ölümü ilə mətbuatımız ən usta baş məqalə yazarlarından birini qeyb etdi. Boş qalan yerini hələm-hələm tutan tapılmayacaq. Biz qəzetçilər həm də çox böyük dost, müəllim və rəhbər itirdik. Əhməd bəyin yazılarımıza qiymət verməsi, iltifatla bir-iki cümlə söyləməsi gələcək fəaliyyətə ən yaxşı təşviq idi. Çünki kimsənin işini sadəcə xətir-hörmətə görə bəyənmədiyini, kimsəni tənqid etməkdən çəkinmədiyini yaxşı bilirdik. Pəyami Səfa onun haqqındakı yazısına belə başlamışdı: “Atamdan sonra ən yaxın bağlılıq dərəcəsi ilə sevdiyim insanlardan biri də Əhməd bəydir”. Ölüm xəbərini eşidəndə duyduğum sarsıntıya şahid olanlara mən də “Onu atam qədər sevirdim. Ölümü məni atamın ölümü qədər yandırdı” – dedim. İnanıram ki, cümlə günü ustadın ölüm xəbərini alan qəzetçilərin çoxu mütləq belə, yaxud buna bənzər sözlər demişdilər və heç şübhəsiz, həmin sözləri həqiqətən də təəssüf və sarsıntı yaşayaraq söyləmişdilər.

Əhməd Ağaoğlunun yetmiş illik həyatı mücadilələrlə doludur. İndi məzarında rahat uyuya bilər. Çünki üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəldi. Məmləkətə çoxlu yeni fikirlər, ideyalar gətirdi. Onları məqalələrində, dərslərində, kitablarında yaydı və həyatını həsr etdiyi sahədə özündən sonra iş başına gəlib çalışacaq insanlara bir nümunə oldu.

“Haber”, 21.5.1939-cu il.

Əhməd İhsan Toxgöz

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Keçiörendəki evimdə, bağçada idim. Ankarada gecələrin daimi sərinliyi gündüzlərin hədsiz istisini üstələməkdə idi. Həmin günün qəzetlərini gətirib yanıma qoymuşdular. Biri ni açdım. Dərhal gözüme “Acı itkimiz” başlığı sataşdı. Və təəssüflər olsun ki, bu sərlövhanın altında çox dəyərli qəzetçi dostum Əhməd Ağaoğlunun adı vardı. Çox acıdım. Böyük irfan adamına daim ürəyimdə bəslədiyim sevgi və sayğılar ehtizaza gəldi. Ətrafa nəzər saldım. Keçiörendə yaşadığım evin, bağçanın hər tərəfi, hər künc-bucağı Allahın rəhmətinə qovuşan dostumun xatirələri ilə dolu idi. Çünki bu kənd evini ondan satın almışdım. Ağaoğlu Əhmədi Azərbaycanlı Türkiyəyə gəlidiyi vaxtdan, yəni 1909-cu ildən üzvi bu yana tanıyırdım. Zəhmətkeş yazıçı dostum otuz illə qələmini əlindən yerə qoymamışdı. Mədəni həyatımıza

çox qiymətli xidmətlər göstərmişdi. Üstəlik də sözün həqiqi mənasında tam məfkurə adamı olan qəzetçilərimizdən biri sayılırdı. Ən ali keyfiyyətləri fəzilət və könül toxluğu sahibi olması idi.

Ətrafa bir də nəzər saldım. Milli Mücadilənin ilk illərində Ankarada olan, Böyük Millət Məclisinin ilk toplantılarına qatılan Ağaoğlu Əhməd hələ o zaman Keçiörendə yaşadığı həyatın bağçasını ağaclarla süsləmiş, bir tərəfində isə sadə kənd evi tikdirmişdi. O vaxt Ankarada axar su olmadığından bağçanın müxtəlif yerlərində quyular qazdırılmışdı. Yəni burada qurucu bir insanın ömür sürdüüyü, özünün də sözün tam mənasında təbiət aşiqi olduğu torpaqda qoyub getdiyi izlərdən aydın görünürdü. Qollu-budaqlı cəviz ağacının kölgəsində oturmuşdun. Və yenə Ağaoğlu Əhməd bəyi düşünürdüm. O, 1909-cu ilin başlanğıcında İstanbula gəlidiyi ilk gündən dərhal qələmi və biliyi ilə yeni məmləkətə xidmət etməyə başlamışdı. Əvvəl yazılarının altına Əhməd Ağayev imzasını qoyurdu. Rəhmətlik qələm dostumuz rus dilində “Ağaoğlu” anlamını verən “Ağayev” kəlməsini çox keçmədən dəyişib türkcəyə uyğunlaşdırdı. Az sonra “Tərcümani-həqiqət” qəzetinin baş redaktorluğu vəzifəsini üzərinə götürdü. Yarım əsrdən çox sürən qəzetçilik həyatında Ağaoğlu Əhmədin ən usta baş məqalə yazarlarından biri kimi tanındığını ayrıca qeyd etməliyəm. Fransızcası çox qüvvətli, ruscası da eyni dərəcədə yerində olan bu baş redaktor hər hansı bir yazı üzərində işləməzdən əvvəl xeyli oxuyur, arayıb-axtırır. Ona görə də ortaya qoyduğu məqalələr həmişə dərin araşdırmalara əsaslanırdı.

Birinci Dünya müharibəsi başladı. Çar Rusiyasının təzyiqlərindən cana doymuş Azərbaycan türkü Əhməd Ağaoğlu türkün əzəli bədxahı olan Moskva imperatorluğunun barışmaz düşməni idi. Bu səbəbdən də şimaldakı çar istibdadına qarşı qələmini daha şiddətlə işlədirdi.

Mütərəkenin hüzn və ələmlə dolu illəri gəldi. Milli Mücadilənin əvvəlindən hərəkətin sıralarında yer alan Ağaoğlu Əhməd Ankarada qəzetçilik edirdi. Sonra Mətbuat Ümum müdirliyi vəzifəsinə yüksəldi. Şəxsiyyətinə bəslədiyim şükran duyğuları da o vaxtdan başlamışdı. Mütərəkədən əvvəl Almaniyanın Münhen şəhərində, sonra da İsvəçrədə yaşamışdım. Münhendə Türkiyənin müxtəlif yerlərindən olan xeyli yurddaşlarla yanaşı İttihad və Tərəqqi hökumətinin son nazirlərindən də bir neçə nəfər vardı. 1921-ci ilin əvvəli idi. O vaxt Ankarada poçt və teleqraf işlərini idarə edən mərhum Səbri Toprak Münhenə gəlmişdi. Onu çox sevərdim. Təbii ki, gördükdük, söhbət etdik. İstanbul işğal altında olduğu və Milli Mücadilənin yeni başladığı həmin dövrdə müharibəni zəfərlə başa vurmuş düşmən dövlətlər Almaniya və Avstriyadakı səfirliklərimizin, konsulluqlarımızın hamısını bağlatmışdılar. Mərhum Səbri Toprak Ankara milli hökumətinin xəbərlərini mətbuatda yerləşdirmək üçün Almaniya bir istihbarat məmuru tapmaq istəyirdi. Ağaoğlu Əhməd bəyin salamını yetirəndən sonra fikrimi soruşdu. Dərhal “Özüm bu işi görəəm” – dedim. Çox keçmədən indi dünyadan köç etməyinə çox yan-yaxıldığım Ağaoğludan şirin dillə yazılmış bir məktub

aldım. Yeni vəzifəmə iftixar hissi ilə başladım. Münhen civarındakı Solln kəndində, Harsenstrasse küçəsində yerləşən 36 nömrəli evimin qapısından “Türkiyə İstihbarat Agentliyi” lövhəsini asdım. Beləliklə, Ankaradakı milli hökumətlə yarırəsmi səciyyəli bağlılıq qurmağıma görə ilk növbədə Ağaoğlu Əhməd bəyin o zaman məni yada salmasına borcluyam. Onun qədrşünaslığımı heç vaxt unutmaram. Sonralar, 1922-ci ildə İzmir zəfəri qazanıldı. Mətbuat və nəşriyyat vəzifələrimizə daha böyük ehtiyac yarandı, daha şəxsi iş sayılmağa başlandı. Eyni ilin iyulunda Lozannada konfrans keçirilməsi qərara alındı. Ankara mətbuat nümayəndəsi kimi məni həmin konfransa göndərdi. Orada əvvəl üç ay, sonra təkrar yenə üç ay qaldım. Yəni Lozannadakı müzakirələrdə əvvəldən axıra qədər iştirak etdim. Və həmin zaman çərçivəsində həyatımın ən gözəl, ən qiymətli günlərini yaşadım. Odur ki, bu gün aramızda olmayan, fani dünyadan köç edib getmiş Ağaoğlu Əhməd bəyin adını nə vaxt eşitsəm, bütün bunları göz önünə gətirir, ürəyimdə ona dərin sevgi, şükranlıq hissi duyuram. İndi bu sevgi və şükranlıq hissəyə Əhməd bəyin əbədi ayrılığı səbəbindən təbii ki, bir ürək acısı da qarışıb. Ağaoğlu Əhmədin məmləkətin mədəniyyət və irfan həyatına göstərdiyi xidmətlər çox qiymətlidir. Ölkənin inqilab tarixi, irfan və mədəniyyət tarixi onun xatirəsini daim sevgi və hörmətlə anacaqdır.

“Oyanış”, 25.5.1939-cu il

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Bu həftə Əhməd Ağaoğlunu itirdik. Bu ələmli hadisədən türk millətinin dərin bir azab duyduğunu qəbul etmək lazımdır. Nəcib türk millətinin enerji, rifah və zəkasını yolda sərf edən hər oğluna necə bir bağlantısı və sevgisi olduğunu Ağaoğlunun ölümü də bir daha isbata yetirdi.

Ağaoğlu...

Bizdən bu gün bəlkə məzar daşı da gözləmədən, təmənnə güdmədən, diqqət ummadan, əvəz və qarşılıq istəmədən uzun bir ömür boyu hər şeyini bəxş etmiş Ağaoğlu dünyadan köç edib getdiyi ana qədər ən gəncimiz qədər gənc qalmış bir igidimiz idi. Xəzər dənizini yalamış Azərbaycan ruzigarları kimi uğuldayan, əski atəşkədələrin tunc manqallarındakı alovlar kimi könülləri yaxan o dadlı və ahəngli səsi ilə nurlu, zamanın sitəmlərinə rəğmən işığından bir zərrə də qeyb etməyən gözü, üzündən heç zaman silinməyən təbəssümü, sinəsinin dərinliklərindən gələn qəhqəhələri ilə gənc idi. Zəkası və hövsələsi ilə gənc idi. Əyilməyən dizləri, mahiyyətini yüksəldiyi ucalıqdan düşürməyən bel sütunu və vüqarı ilə gənc idi. Ehtirasları və daim irəliyə qoşması ilə gənc idi.

Qərb türklərinin arasına yüzdə yüz bir qərblı ziyalı kimi qarışan Ağaoğlu Orta Asiya türklərindən yalnız coğrafi mövqeyimizə görə aldığımız qərblilik sifətinə əsrin anladığı mənada layiq olduğumuz gün arxasına baxdımı, baxma-

dımı? Bilmirəm. Yaxın tariximizdəki münəvvər və irşadçı rolunun böyüklüyünü düşündü, ya düşünmədi? Bilmirəm. Fəqət mənim və hamımızın bildiyi bir həqiqət var:

O, tariximizdəki rolunun əzəmətinə bizə əsla xatırlatmadı. Daim öyünməmək nəcibliyi göstərdi. Qələminə bir sərhəd gözetçisinin süngülü tufənginə sarıldığı kimi sarılıb milli maraq və mənafə cəbhəsində döyüşlərinə qətiyyəv ara vermədi.

O, qarşılıq gözləmədən mücadilə etmək, hər yerdə və hər zaman nəfsinə hakim olmaq qüdrətinə malik altruist bir idealist idi!

Ağaoğlu Əhməd mahir mühəndis, gözəl müəllim, bacarıqlı vəkil kimi tanınan bir neçə ziyalı övladın atası idi. Gözəl, nəcib və altruist bir dost idi!

Ədib, xətib, qəzetçi, böyük ziyalı, böyük mütəfəkkir, professor, siyasətçi, millət vəkili, hətta ata Ağaoğlu da dost, yoldaş Ağaoğludan sonra gəlir.

Türkün çocuğu, demokratiyanın və hüriyyətin məmın bəndəsi, millət yolunda çalışmanın nəcib nümunəsi və bütün nəsillərin ideal yol yoldaşı Ağaoğlu! Sən hər zaman gözəl, nəcib insan olmağı bacardın! Hər nəfəs alışınla da həqiqi bir türk idin! Yalnız böyük və ulu önündə əyilə biləcəyini söylədiyən türkün vüqarlı başı ilə bu gün bütün türklər uca xatirən qarşısında təzim edirlər.

Gözlərimizdə yaş, qəlblərimizdə bir sızıltı var.

“Yeni Məcmua”, 26.5.1939-cu il

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Böyük türk mütəfəkkiri Əhməd Ağaoğlunu bir neçə gün əvvəl torpağa tapşırıdım.

Ustad hər biri ayrılıqda dəyər zirvəsi olan bir çox məziyyətləri ilə təbiətin insanlığa nadir bəxş etdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biri idi. İstər Azərbaycanda yaşadığı dövrdə, istər yurdumuza gələndən sonra türkçülük hərəkatının başında dayanmış, 70 illik ömrünü bu yolda sərf etmiş mütəfəkkir bir idealist idi. Ölümünə böyük acı duyduğumuz bir vaxtda dəyərli bilim adamının məfkurə həyatına dair bəzi səhifələri oxucuların gözü önündə yenidən vərəqləmək istərdim.

Əhməd Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Qarabağda dünyaya gəlmişdi. Atası Mirzə Həsən, anası Sarıcalı türk tayfasından Rəfi bəyin qızı Nairə xanım idi.

Əmiləri oxumuş adamlardı. Ərəb, fars, rus dillərini bilirdilər. Anası da çox ağıllı, yüksək fəzilətlərə malik bir qadındı. Əhməd bəy belə ayıq və təmiz bir ailə mühitində yetişmişdi. Hələ kiçik yaşlarında fars, ərəb, rus dillərini öyrənmişdi.

İbtidai məktəbi və litseyi başa vurandan sonra ali təhsil üçün Peterburqa getmiş, instituta qəbul edilmişdi. Lakin gözlərində yaranan rahatsızlıq ucbatından bir müddət sonra məmləkətinə dönməyə məcbur olmuşdu.

1888-ci ildə təhsilini tamamlamaq məqsədi ilə Parisə yollanmışdı. Hüquq fakültəsinin tələbələri sırasında yer almışdı. Sonra da College de Frans-ı bitirmişdi. Azərbaycandan Avropaya təhsil üçün gedən ilk türk Əhməd Ağaoğlu idi.

21 yaşında ikən Parisdə fransızca ilk məqaləsini yazmışdı. Azərbaycana dönməncə gərgin bir mübarizə həyatına atılmışdı. Qəzet nəşr etməyə, fikirlərini qorxub-çəkinmədən açıq şəkildə yaymağa başlamışdı.

1908-ci ildən sonra Türkiyəyə mühacirət edən Ağaoğlunu ilk növbədə hər cür türkçülük fəaliyyətinin ən atəşin iştirakçılarından biri kimi görürük. O vaxtdan məhsuldar, atəşin, hürr qələmi, geniş və dərin biliyi sayəsində çoxsaylı məqalələr yazıb yurdumuzda türkçülük məfkurəsinin yayılmasına xidmət etmişdir. Digər tərəfdən də qadın azadlığı, ictimai-siyasi məsələlərlə yaxından maraqlanmışdır.

Böyük hərdən öncə və sonra İstanbul Darülfünununda türk mədəniyyəti tarixi, türk hüquq tarixi, Ankara Hüquq Məktəbində hüququn əsasları fənlərindən mühazirələr oxuyub məmləkətə yüzlərlə qiymətli mütəxəssis yetişdirmişdi.

Kitablarının sayı 14-dür. "Tanrı dağı", "Mən kiməm?" əsərləri ilə yanaşı hələlik kitab halında çıxmayan əsərləri, xüsusən Malta xatirələri, uşaqlıq illərinə, Paris həyatına dair qeydləri və s. azı 15-20 cild təşkil edəcək qədər çoxdur.

Əhməd Ağaoğlunun türkçülük sevgisi gənc yaşlarından başlamışdı. Mərd, cəsur xarakteri sayəsində bu sevgi uğrunda təhlükələrlə qarşılanmış, hətta ölümə üz-üzə gəlmişdi. Parisdə tələbə olduğu vaxt bir fransızın qəhvəxanada

türklər əleyhinə danışıdığını eşidən Əhməd bəy dözməmiş, söhbətə qarışmışdı. Nəticədə münaqişə böyümüşdü. Bu dəfə Əhməd bəyin həqarətinə uğrayan fransız onu duella çağırmışdı. Duella Əhməd bəyin sekundantı o zaman Parisdə tələbə olan göz doktoru Esat Paşa imiş.

Qaydalara görə duel şərtlərini Əhməd bəy müəyyən etmiş. O zamana qədər ömründə əlinə silah almayan gənc macəranın ölümlə sona yetəcəyini bilsə də duel çağırışını qəbul etmişdi. Fransızla əvvəl iki metr aralı dayanmalarını, sonra hərəsi bir addım irəli gəlib döş-döşə vuruşmalarını şərt kimi irəli sürmüşdü. İşi belə görün rəqibi ölüm qarşısına bunca mərdliklə çıxan, ölərkən mütləq öldürmək haqda da düşünən türk gəncdən qorxub duel fikrindən əl çəkmişdi. Məsələ də beləcə qapanmışdı.

Ağaoğlu çox gənc yaşlarında, Azərbaycanda yaşayarkən dini təəssübkeşliyin ən güclü zamanlarında dəfələrlə qorxu bilmədən təkbaşına axundlarla, din alimləri ilə qarşı-qarşıya gəlmişdi.

O vaxtlar mütəmadi şəkildə ortaya çıxan sünni-şiə davalarının mənasızlığını, xalqı gerilik və tərifiqçiliyə çəkən yararsız əfsanələr olduğunu, yalnız milli birliyin xalqa fayda gətirəcəyini deyən və bu fikirləri məqalələrində açıq şəkildə ifadə edən Ağaoğlu sonda axundların qəzəbinə uğramışdı. Üləma Əhməd bəyin qanını halal buyurmuş, nikahının geri oxunması haqda fitva çıxarmışdı.

Dövrün qatı təəssübkeş inanclarına görə o vaxtkı Azərbaycanda bu olduqca ağır hökm idi. Dini xurafat və təəssübkeşliklə qətiyyətlə mübarizəsi az qala xalqı da Əhməd

bəyə qarşı üsyana qaldırmışdı. Nəticədə altı ay evdən bayıra çıxmamış, evini isə polislər mühafizə etmişdilər.

Nəhayət, yenilik tərəfdarı əslizadələrdən ibarət ziyalı şəxslər, ilk növbədə Bakı zənginlərindən Hacı Zeynalabdin Tağıyev araya girib axundlara deyirlər:

– Bu adam dediklərinizin biddət olduğunu iddia edir, siz də qarşı-qarşıya gəlib mübahisə yolu ilə sözlərinizin biddət yox, həqiqət olduğunu isbat edə bilərsinizmi?

Yaşlı axundlar islamı və din tarixini onların özlərindən də yaxşı bilən otuz yaşlarında bir gəncə üzlaşəcəklərini ağıllarına gətirmədiklərindən təklifi qəbul edirlər. Üləma otuz beş-qırx nəfər idi. Qarşılarında isə yalnız bir nəfər dayanmışdı.

Qarışıq məmləkətdə təhlükə və təcavüzdən qorunmaq baxımından ən münasib yer sayılan məsciddə yığışırlar. Mübahisəyə qulaq asmaq üçün Bakı əşrəfindən və sadə camaatdan yüzlərlə adam da bura gəlmişdi.

Bəzi məsələlərin müzakirəsindən sonra Əhməd bəy axundlara:

– Sizdən bunu soruşmaq istəyirəm, – deyə xitab edir. – Peyğəmbər zamanında sünnilik, şiəlik söhbəti varmı? Məgər Peyğəmbər bütün müsəlmanın qardaş olduğuna inanmırdımı? Həzrəti Ömər Peyğəmbərin ən sevimli dostu deyildimi? Ömər islama iman gətirməzdən əvvəl Peyğəmbər daim Əbu Cəhllə onun hidayət yoluna gəlmələri üçün dua etmirdimi?

Axundlar suallara cavab tapmayıb şaşqın halda bir-birlərinə baxmağa başlamışdılar. Əhməd bəy daha böyük qətiyyət və cəsarətlə sözlünə davam etmişdi:

– Ömər Ümmi Gülsümün əri, Əlinin damadı deyildimi?
Axundlar uduzduqlarını anlayırlar, amma vəziyyətdən çıxmaq üçün özlərini daha da çətinə salırlar:

– Xeyr, – deyirlər, – belə olmamışdı. Düzdür, Ömər Ümmi Gülsümlə evləndi. Bundan ötrü xəlifəlik məqamından istifadə edib qızını ona vermək istəməyən Əlini hədələdi. Həzrəti Əli qorxuya düşüb Allaha yalvardı. Duası qəbul olundu. Göydən bir şeytan endi, əsl Ümmi Gülsüm isə səmaya qalxdı. Yəni Ömərin evləndiyi qadın Əlinin qızı Ümmi Gülsüm deyil, Allahın hökmü ilə göydən enən bir şeytan idi.

Əhməd bəy bu sözləri eşidib hayqırırmışdı:

– Camaat, inandığınız axundların iş çətinə düşüncə indiyə qədər hər yerdə cəsarət, mərdlik, kamillik örnəyi kimi təqdim etdikləri Əlini necə qorxaq adam səviyyəsinə endirdiklərini, uydurma nağıllarla necə kiçildikləri eşitdinizmi?

Axundların xurafat və mənfəət üzərində köklənmiş “dindarlığını” görən xalq onlardan üz çevirir, əsl faydanın milli birlik və qardaşlıqdan gələcəyini deyən gəncə haqq verib onu var gücü ilə alqışlayır.

Beləcə, Avropada elm oxuduğu üçün kafir sayılan, ölümünə fitva verilən gənc Ağaoğlu dərin zəkası, mühakimə qabiliyyəti, elm və dinə dair əhatəli bilikləri ilə bir tərəfdən xalqın inamını qazanır, digər tərəfdən də axundları nüfuzdan salır.

Ağaoğlu yalnız elm və millət naminə hətta şəxsinə edilən həqarətlərə də göz yuman bir insan olmuşdu.

Azərbaycanda Hüseynzadə Əli bəylə “Həyat” qəzetini çıxarırlar. Əli bəyin sabahkı saya bir yazı çatdırması lazımdır.

Əli bəy ağır, asta tərənəşli adamdır. Altında imzası olacaq hər məqalə üçün uzun-uzadı hazırlıq görür, lüğət və ensiklopediyalara baxır, düşünüb-daşınır, ortaya çox mükəmməl bir yazı qoymaq istəyir. Odur ki, çatdırıb bilmir.

Qəzetin zamanında çıxmasını istəyən atəşli, hövsələsiz Ağaoğlu Əli bəyin hələ də yazını bitirmədiyini görüb onunla münəqişəyə başlayır. Əli bəy də hirsələnir, öndündəki sandalyanı qaldırır hiddətlə Ağaoğlunun üstünə yürüyür.

O zamana qədər dostundan belə hərəkət görməyən Əhməd bəy çox mütəəssir olur, gözlərindən yaşlar axır, amma yenə özünü toplayıb Əli bəyə

– Vur, amma yazını ver, – deyir.

Əli bəy də sevimli dostuna qarşı hərəkətindən peşman olur.

– Sandalyanı qaldırmağıma nə baxırdın? Elə fikirləşirdin ki, vura bilərdim? – deyə üzrxahlıq edir.

Onun şəxsiyyəti əsla qatqısı olmayan fəzilət cövhərindən yoğurulmuşdu. Bu səbəbdən hər cür bayağılıqların, hətta düşmənçilik və ölüm hədələrinin qarşısına da qorxmadan çıxır, mənəvi yüksəkliyi ilə hər kəsi əzməyi bacarırdı.

Mütərəke zamanında hansı səbəbdənsə Azərbaycanda olduğu sıralarda İstanbulda iqtidar mövqeyinə yüksələn İtilaf və Tərəqqi liderləri ittihadçıları mühakimə edirlər. Onları məhkəmələrə, divanxanalara çəkirlər.

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Əlimizdən bir dəyər də uçub getdi.

Əhməd Ağaoğlunu qeyb etdik.

Vaxtı ilə sənət havasızlığından boğulduğum vaxtlarda Hamidə üz tutardım. Sonra da zaman-zaman sağa-sola çırpınan insan dənizində sükun və inam aşıllayan bir ada arayanda Ağaoğlunu görmək mənə həqiqi şəfa olurdu. O da getdi, bu da...

Nə yazıq!

O, insanlığın az-az təsadüf etdiyi dəyərlərdəndi. Alimdi, çalışqandı, mübarizdi, zəki və faydalı idi. Bu keyfiyyətlərin heç biri üzərində dayanmaq istəmirəm. Ağaoğlu şəxsiyyətinin yüksək dəyər verdiyim cəhəti xarakterinin aliliyi idi. O, insan idi. Bütöv bir insan idi.

Həyatda hər şeyi tapmaq mümkündür. Lakin mükəmməl bir insan tapmaq? Bütün izzitirab və işgəncələrimizin kökü buradadır.

O, səsi, sözü ilə başdan-başa bir səmimiyyət idi. Onda böyük izzitirab çəkən insanların mənəvi yüksəkliyi vardı. Əhməd bəy yanib atəşlərə yaxılmış, lakin kül olmamışdı. Yalnızca üzərindəki filizi ərəidib qızıl külçəsinə çevrilmişdi.

Nəçə illər idi, hər bazar ertəsi axşamı o, söhbət edir, biz dinləyirdik. Söhbəti gənclər başlar, lakin həmişə o davam edərdi. Gündüzün yorğunluğundan sonra uşaqları sayılacaq bizlər dincəlib özümüzə gəlmək üçün salonda rahat bir yer

O zaman ittihadçıların tanınmış nümayəndələrindən bir çoxu qorxub ölkədən qaçmışdı. Lakin İstanbuldan uzaqda, vətəni Azərbaycanda olan Ağaoğlu qarşı tərəfin şəxsinə haqsız və düşmən münasibət bəslədiyini, üstəlik də həyatını böyük təhlükəyə atdığıni bildiyi halda hesab soranlardan gizlənməyi əskiklik saymış, öz ayağı ilə alını açıq, üzü ağ qayıdıb düşmənləri önündə heykəl kimi dikilmişdi.

– Buyurun, əfəndilər, mən gəldim, – demişdi. – Hərbi məhkəməni təslim oluram. Sizlərə məmləkətimizdə gördüyüm işlərlə bağlı hesab və cavab verməyə hazırım. Soruşun suallarınızı!

Nəticədə itilafçılar onu Malta adasına sürgün etmişdilər.

Bu fəzilət və cəsarət heykəli olan insan məmləkət gəncliyi üçün bir örnəyə, nümunəyə çevrilməlidir.

Quraq, sısqı elm aləmində o, heç zaman qurumayan bulaq oldu. İnsanlıq və fəzilət səmalarında üzərinə heç bir bütün kölgə sala bilmədiyi günəşə çevrildi.

Əsl böyük insanların hamısı kimi nə xəstəliyə, nə yaşa baxdı. Nə sürgün, nə ehtiyac onu mübarizədən çəkəndirə bildi. İdeal saydığı, haqq-ədalət bildiyi yolda dayanıb-dincəlmədən həyatının sonuna qədər çalışdı, özünü oda-közə vurdu.

Lazımı qeydlər götürmək məqsədi ilə gözdən keçirdiyi əsərlər yazı masasının üzərində qaldı. Sevimli ustadımızın yazı masasında yarımçıq qalan kitabları türklük üçün hazırlamaqda olduğu yeni araşdırmaların qaynaqları idi.

“Türklük”, № 5, 1939-cu il.

axtararkən, o, əlində əsa uca sandalyası üzərində bir aslan heybəti ilə oturardı.

Hər sözü inanc və inandırma idi. Səsində ildırımların ahəngi vardı. Onun yetmiş ilin söndürmədiyi baxışlarının təsirinə düşər, cazibəsindən çıxıbilməzdik.

Ara-sıra xəstələnirdi. Amma yenə yanına gedirdik. Nadir hallarda yataqda qəbul edirdi. Qalan vaxtlar hər zaman əsası əlində uca sandalyasında dimdik oturub bizi gözlədiyini görərdik. Danışdığı zaman arabir kiçik krizlər keçirirdi. Əlinin güclü sezilən işarəsi ilə tez dərmanını götürürdülər. Alar, hiss olunmadan qoxulardı. Çox vaxt ətrafdakılar hətta nəşə baş verdiyinin fərqi varmədılar.

Beləcə, mübahisələrin səs-küyü altında öz-özünü müalicə edir, kiçik bir şüşə parçasından aldığı enerji ilə sanki heç nə olmaybmış kimi əvvəlki kimi uca səslə söhbətinə davam edərdi.

Artıq susdu. Əbədilik susdu...

Bəli, həyatımızda bir dəyər də həmişəlik qeybə çəkildi, görünməz oldu. Gözlərimə yaş doldu, əbədiyyət boşluğuna sanki o deyil, mən yuvarlanmışdım.

Yetmiş il öncə Qarabağda parlayan atəşin işıqlarını nəhəng bir səma qövşünə sərpə-sərpə çox sevdiyi qardaş yurdda torpağa endi və həmişəlik söndü...

Doktorlar deyibmiş ki, təcürbə ilə də təsdiq olunduğuna görə böyük insanlar sakit tərzdə ölürlər. Çəkdiyi iztirablara baxmayaraq son ana qədər şüuruna hakim, anlaqlı və sakit idi. Son anda da qorxmadı, qorxutmadı, övladlarına təsəlli verdi.

"Siz də öləcəksiniz, bu bir qədər məsələsidir. Görəcəyiniz tək bir iş varsa o da yaxşı insan olmaq, biri-birinizi sevməkdir" – demişdi.

Böyük, mükəmməl bir insan!

Son həftə ziyarətinə getmişdik. Həkimləri adamlarla çox görüşməsin, yorulmasın deyibmiş. Lakin o bizi – hər həftə yanına gələn dostlarını soruşmuş, bizimlə maraqlanmış...

Gözləyirdik, bir həftəyə yaxşılaşar, sonra gedərik, – deyər düşündük.

Bu dəfə həftə başa çatmadan getdik.

Artıq əlində əsası, gözlərində nuru, dodaqlarında səsi yoxdu.

Artıq iztirab bitmiş, mübarizə sona çatmışdı.

Bəyaz örtü altında silahı əlindən yerə düşən yaralı cəngavər kimi uzanmışdı.

Qoca aslan daldığı əbədi uykuda dincəlik, çevrəsində isə beş nəfər hıçqırıqlı səslə ona dünyanın ən ulvi mərsiyəsini oxuyurdu.

Ağaoğlu özündən sonra həyatda biri-birindən dəyərli beş övlad qoyub getmişdi. Bu, ölən üçün nə qədər böyük təsəlli idisə, qalanlar üçün də Əhməd Ağaoğlu adı o qədər böyük qürur və iftixar mənbəyi idi.

Adamı yandırb-yaxan istinin altında addım-addım böyük tabutun ardınca yürüyürdük. Yanımda qiymətli din adamımız Mustafa Sakib vardı.

Ondan soruşdum:

– Ustadı hara aparırıq? Fəlsəfədən, filosofdan yeni bir xəbər varmı?

Acı-acı güldü.

– Cavabı gərək dindən soruşaq, – dedi.

Belə... Deməli əsrlərin zəkası boş yerə yorulmuş...

Onu torpağın bəyaz dərinliyinə buraxdıq. Kainatın işığından, səşindən rahat qalsın deyə üstünü möhkəm-möhkəm örtükdük, pərçimlədik. Qəbrinin ətrafına minlərlə könüllərin məhəbbət ərməğanı olan çiçəklər düzdük. Və son borcumuz kimi hərəmiş məzarına bir ovuc torpaq atdıq.

Sevdikləri qəbrinin baş tərəfində dayanıb ağladılar və:

– Böyük insan, böyük insan, hər fani bəşər övladı kimi sən də öldün, amma bizə buraxıb getdiyin işıqla əbədi həyata qovuşdun... – deyə hayqırdılar.

“Tan”, 21.05.1939-cu il

Səbiyə Zəkəriyyə Sertel

AĞAOĞLU

Ağaoğlu Əhmədi tək bir kəlmə ilə ifadə etmək zərurəti yaransa, “İnsan” sözü onun üzərinə biçilən ən yaxşı libas olardı. Ağaoğlunun yetmiş illik həyatı dövründə varlığını oluşturan fikirləri, hissləri, qənaətləri, böyük enerjisi sadə sözlərlə doldurmaq istədiyim bu kiçik sütunə əsla sığışmaz. Lakin fikrimcə, onun ən seçkin səciyyəsi insanlığı, hürr və həqiqi insanlığa olan eşqi və həsrəti idi.

Ən böyük zövq duyduğu intellektual həyatda və mücadilədə bir qənaət, bir ideal olaraq mənimsədiyi demokratiyanı fiziki mövcudluğunun son dəqiqələrinə qədər

sarsılmadan müdafiə etdi. Eyni zamanda qənaətinə zidd fikirlərə qarşı təmkinli münasibət də heç zaman əlindən buraxmadığı bir ölçü vahidi oldu.

Ağaoğlu insanlar üçün Yer üzərində utopik bir cənnət – biri-birinə pislik etməyən, bir-biri üçün yaşayan, hər kəsin biri-digərinə fəzilət bağları ilə bağlandığı bir aləm yaranmasını istəyirdi. Onun bütün həyatı həmin aləmin həsrəti ilə keçmişdi. Yer üzünü bürüyən naqis ehtiraşlara, didişmələrə bəslədiyi kini daim içində daşımış, həyatının son dəqiqələrinə qədər qələmini və dilini qəlbinin bütün həyəcan və enerjisi ilə amallarının müdafiəsinə həsr etmişdi.

Ağaoğlu özünün də dediyi kimi, həyatın yetmiş illik pərdəsi endiyi zaman arxasında fikirləri uğrunda fədakarlıqdan bir saniyə də çəkinməyən, bir saniyəyə də olsun prinsiplərini maddi mənfəətlərə dəyişməyən, heç nəyə boyun əymədən fənaya qovuşan mükəmməl bir insan buraxmışdı.

Yüksək xarakter və əxlaqın müdafiəçisi olan Ağaoğlu iyirənc mənfəətlərin qarşısında idealını könülündə sap-sağlam daşımış insan kimi vicdan sakitliyi ilə bu fani dünyaya vida etmiş bəxtiyar bir ölüdür.

Biz qiymətli bir intellektual və böyük bir insan itirdik.

“Tan”, 21.05.1939-cu il

AĞAOĞLU

Dünən torpağa gömdüyümüz Ağaoğlu Əhməd qısa insan ömrünə tarix genişliyi verən şəxsiyyətlərdən idi. Onunla birlikdə bütöv bir dövrü də itirdik.

Gördüyü işləri, fəth etdiyi millətə xidmət zirvələrini yazıb bitirməyə qalın bir kitab lazımdır. Belə kitab isə çox asan yazıla bilməz.

Ağaoğlu Əhmədin ölümü ilə üç varlığı birdən qeyb etmiş olduq. Ayrılıqda hər biri böyük dəyərlərə malik üç varlığı...

Moskva çarlığının idarəçiliyi altındakı türkçü Ağaoğlu, türkçülüüyü ucbatından yerini-yurdunu buraxıb Türkiyəyə köç etməyə məcbur qalan Ağaoğlu və nəhayət Türkiyədəki Ağaoğlu.

Yad sərhədlər daxilində, yad süngülərin kölgəsi altında türk birliyi ideyasını fikirdən əmələ çevirmək çətin və qorxulu iş idi. Ağaoğlu heç zaman ruhdan düşmədən bu işi görmüşdü.

Türkiyədə tribunluğu ilə dilini, məqalələri ilə qələmini, darülfünun kürsüsündə isə elmini türkçülüüyü səfərbərliyə almaq, bir bayraq altına gətirmək uğrunda mübarizəyə sərf etmişdi.

Hər ziyalı vətən qarşısındakı borcunu onun qədər qətiyyət, bacarıq, ardıcillıq və cəsarətlə yerinə yetirə bilsəydi, bu gün fikir dünyamızdakı bəhərsizliyin bir tarix kabusu olmaqdan başqa anlamı qalmazdı.

Ağaoğlu fransızların “ensiklopedik” adlandırdıqları şəxsiyyətlərdən idi. Tarixə çevrilən, dünyada iz buraxan az və ya çox əhəmiyyətli elə bir cərəyan, elə bir hadisə yoxdur ki, Ağaoğlunun tədqiqlərindən kənarda qalmış olsun! Böyük və əhatəli zəka sahibi idi. Araşdırdığı hər məsələni dərin-dərinə təsnif edir, ardıcillıqla sıralayır, bir çox hallarda tərkib hissələrinə qədər gedib çıxırdı.

Hələ darülfünunda çalışdığı dövrdə hazırladığı “Türk hüquq tarixi” adlı dərs qeydləri sözlün həqiqi mənasında tam orijinal əsər idi. Təəssüf ki, bu gözəl və qiymətli araşdırma hələ də yalnız tələbə mühitində qalmaqdadır.

Onun sevdiyim, daim hörmətlə andığım bir üstünlüyü də inanclarının müdafiəsi zamanı göstərdiyi dəyanət və prinsipiallıq idi. Qarşısında kim olursa olsun, prinsipini fəda etməz, sona qədər dirəniş göstərirdi. Hətta bu səbat yolunun sonunda bir dar ağacının sabunlanmış ipi sallansa belə...

Elmə və fikir həyatına iman gətirmişdi. İnanclarının müqəddəsliyinə heç vaxt zərər qədər də ləkə salmaz, bildiyini açıq söyləməkdən çəkinməzdi.

Bütün bu xüsusiyyətlərini ömrünün sonuna qədər bir dəqiqə gecikdirmədən, təxirə salmadan daim ortaya qoydu. Qocalıq, xəstəlik vücudunu sarsa da, beyninə əl uzada bilməmişdi. Bir ay bundan əvvələ qədər xəstə yatağında qələmə aldıqlarını oxuyurduq. O yazılarda həyatının sonuna gəlmiş yaşlı bir adamın şikayətləri deyil, ən gənc, ən coşqun bir fikir qəhrəmanının həyəcanı vardı. Aramızdan ayrılmasına ən çox da bu səbəbdən yanırıam. Rəhmət

onun ən təbii haqqıdır. Tək olan Allahdan özümüzə də səbir diləyirəm.

“Vakut”, 21.05.1939-cu il.

Mahmud Yesari

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Ustadın ölüm xəbərini eşidincə, içim sızladı. Yaşlı idi. Həftələrdən bəri xəstə yatağında yatırdı. Son günlərdə vəziyyətinin daha da ağırlaşdığını hiss edirdik. Bu acı xəbər heç gözlənilməz olmasa da ustadın bizi həmişəlik tərk etməsinə yanıt-yaxılmamaq da imkansızdır. Onu ilk dəfə Balkan savaşı dövründə, Türk Ocağının Divanyolundakı mərkəzində görmüşdüm.

Biz, bir neçə dost məmləkətdə ilk izçilik (memorial) təşkilatı olan “Türk gücü”nü qurmuş, Türk Ocağı binasının alt mərtəbəsindəki arxa otağa daşınmışdıq.

Ustad bir neçə dəfə yanımıza gəlib işimizlə maraqlanmış, bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmişdi. Aradan illər keçdi. Onunla mətbuat aləmində yenidən üz-üzə gəldik. Zəkası, elmi, idrakı qədər parlaq və xariqülada bir hafizəsi də vardı. Məni görən kimi dərhal tanıdı.

Ustadın bir ara çıxardığı “Akın” qəzetində onun qiymətli mülahizələrindən istifadə edərək çalışdım. Mənə çox iltifat göstərirdi. Nə zaman qarşılaşıyaqdıq ilk hal-əhval tutan o olurdu.

Çox nəzakətli, kübar insan idi.

Məmləkətimiz yeri çox çətinliklə doldurulacaq, bəlkə də illər keçəndən sonra da səviyyəsinə uyğun adam tapıl-

mayacaq bir professor, bir xətib, böyük bir alim, ən xəstə və yaşlı çağlarında belə qılınc kimi kəsərli qələmə malik çox güclü və ağıllı bir qəzetçi, fəal bir ictimai xadim itirdi.

Mən isə artıq nəsihətlərindən, fikir və mülahizələrindən, doğru yol göstərməsindən bir də heç zaman faydalana bilməyəcəyim nəcib, kübar, nəzakətli, sevimli dostumu və ustadımı itirdim.

Qəzetçilik və elm həyatımıza çox əmək sərf etmiş ustadın xatirəsi heç zaman ürəklərimizdən silinməyəcəkdir. Silinməməlidir. Çünki bu sadəcə təəssüf doğuran unutulmazlıq deyil, həqiqi nankorluq olardı.

“İqdam”, 20.05.1939-cu il

Əhməd Cəfəroğlu

BİR ÖRNƏK İNSAN

Siyasi rejim fərqlərinə və dəyişikliklərə rəğmən yarım əsrə yaxın müddətdə türkçülüyn inkişafına ən çox xidmət edənlərdən biri də Ağaoğlu Əhməd bəy olmuşdu. Azəri mətbuatı bu qəbildən olan münəvvər insanlara “millət xadimi” adı verib. Bizim günlərə qədər həmin şərəfli ada layiq görülən üç mühüm Azəri mütəfəkkirini tanıyırdıq. Onlardan birincisi milli hüduklar⁷ xaricindəki türklərin ilk qəzetçisi Zərdabi, ikincisi ilk türk əlifba islahatçısı Mirzə Fətəli Axundzadə, nəhayət üçüncüsü mərhum Ağaoğlu Əhməd bəydir. O, mənsub olduğu millət xadimləri məktəbinin ən fəal, ən öncül nümayəndəsi idi. Sələflərin başladığı işləri

⁷ Türkiyə Cümhuriyyəti sərhədləri nəzərdə tutulur -V.Q.

qismən təkmilləşdirib, qismən də ana yurddakı xələflərin öhdəsinə buraxıb Türkiyəyə mühacirət etmiş və daha geniş sahədə çalışmağa başlamışdı. Məncə, Ağaoğlunun bu iki türk məmləkətindəki fəaliyyətini bir-birindən ayırmaq lazımdır. Çünki mərhum Azərilərin nəzərində başqa, Türkiyə mətbuatında isə tamamilə fərqli nöqtələrdən tanınmaqdadır. Əvvəla, Azəri mühiti ustadın Türkiyədəki fəaliyyətini müəyyən qədər təqib etdiyi halda, Türkiyə mühiti onun Azəri türkləri arasındakı işlərindən tam xəbərsizdir. Ona görə də Əhməd bəyi daha çox doğulduğu ölkədə göstərdiyi fəaliyyət baxımından təhlil etmək lazımdır.

Əhməd bəy heç vaxt heç bir təhlükə xofundan qorxub çəkinməmişdi. Azərbaycandakı fəal həyatı əvvəldən sona qədər mübarizə və mücadilələrdə keçmişdi. Gördüyü və qarşılaşdığı düşmənlərin üzərinə hücumla keçmiş, Azəri həyatının bütün nöqsanlarını bir-bir açıb ortalığa qoymuş, cəhalətlə mübarizə aparmış, xocasını, axundunu, mollasını tənqid və istehza hədəfinə çevirmişdi. Lazım olan yerdə türklük, lazım olan yerdə islamlıq libasına bürünmüş, Azəri türkünün inkişaf və tərəqqisi üçün qılıncının iki tərəfindən də ustalıqla yararlanmışdı. Müdaxilə etmədiyi, iç üzünü açmadığı heç bir xəstə mühit qalmamışdı. Bəzilərinə mətbuat vasitəsi ilə, bəzilərinə xoş söz və öyüd-nəsihətlərlə, bəzilərinə isə qurucusu olduğu Difaı partiyasının zoru ilə, güc və qüvvə vasitəsi ilə xitab edərək carçısı olduğu sağlam fikirləri onların arasında yaymışdı. Müxtəlif cəmiyyətlər qurmuş, maarif işlərinə müdaxilə etmiş, ən böyük dəyəri isə Azərbaycan mətbuatının inkişafına və qüvvətlənməsinə verdiyi xidmətlərdə tapmışdı. Mərhum ilk Azərbaycan

qəzetçisi və ilk qəzetin qurucusu olmasa da, Azərbaycan mətbuatının ustadı adını qazanmağı haqq etmişdi. Çünki bundan təqribən altmış il əvvəl Azərbaycanda ilk dəfə Zərdabi tərəfindən “Əkinçi” adlı bir qəzetin əsası qoyulmuşdusa da, həmin qəzet təxminən iki illik mövcudluqdan sonra qapanmış və heç bir mühərrir yetişdirmədiyindən 1905-ci ilə qədər yeni Azəri qəzetinin doğuluşuna valideynlik edə bilməmişdi. Yalnız 1905-ci ildə ikinci sırada böyük zəhmətləri keçən Azəri qəzetçiləri kimi Hüseynzadə Əli bəylə Ağaoğlu Əhməd bəy meydana atılmışdılar. Bir müddət bu iki qiymətli insan bir-birindən ayrılmamış, biri digərini tamamlamağa çalışmışdı. Lakin xarakterlərindəki fərqlər bir illik müstəzak çalışmalardan sonra yaxın dost olan iki Azəri millət xadiminin yollarını ayırmış, illər sonra yenidən hər ikisini təkrar, amma bu dəfə artıq İstanbulda başqa bir fəaliyyət meydanında birləşdirmişdi.

Mərhum Ağaoğlu Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ilk təhsilini alıb islam tərbiyəsi gördükdən sonra müasir Qərb təhsilini Fransada tamamlamışdı. Parisdən vətəninə döndüyü zaman Mirzə Fətəlidən sonra İstanbula uğrayan ikinci Azəri mütəfəkkiri olmuşdu. Türkiyənin o zamankı münəvvərləri ilə təmas qurmuşdu. Lakin buna baxmayaraq ilk fəaliyyəti səhnəsi kimi Bakı şəhərini seçmişdi.

Bakı o dövrdə Azərbaycanın iqtisadi və fikir mərkəzi idi. Yerli erməni və rus mətbuatı bütün Qafqaza buradan xitab edirdi. Türklərdən başqa hər millətin öz vətəndaşları ilə ana dilində ünsiyyət qurmaq üçün mətbuatı vardı. Yalnız türklərin özlərinə olub-keçənləri anladacaq belə bir fikir yayıcıları yox idi. Bu çatışmazlığı görəndə Ağaoğlu ilk və ən

mühüm fəaliyyət sahəsi kimi qəzetçilik həyatına atılmışdı. Məsələkdaşı Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə 1905-ci ildə “Həyat” adlı qəzet çıxarmağa başladılar. Tezliklə “Həyat” Ağaoğlu üçün arzusunda olduğu sağlam həyat qaynağına çevrildi. Türkləri dilsiz-ağızsız görməyə alışmış erməni mətbuatı yeni türk qəzetini müdhiş bir tənqid və nifrətlə qarşıladı. İlk mərhələdə daha çox türkü türkə və Qafqazdakı qonşulara tanıtmaya qayəsi güdən “Həyat” dərhal bu yeni düşmən fikir cəbhəsi ilə qarşı-qarşıya gəlib savaşa verməli oldu. Həmin dövrə qədər türklərin xalqa xitab vasitəsi olmadığından qüvvətli mətbuata malik erməni ictimai fikri təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirə bilməmişdi. Erməni qəzetləri bütün Qafqaz ticarətini əllərində saxlayan türkləri qeyri-insani sifətlərlə vəsf edərək onları ruslara hər şeydən öncə mədəniyyətdən uzaq, insani keyfiyyətlərdən məhrum «sürü» kimi tanıtmaya çalışmışdı. “Həyat” bu fitnə-fəsad dolu əməlləri puça çıxaran ən qüvvətli vasitə olduğundan onun nəşri erməni mətbuatı tərəfindən çox qəzəbli şəkildə qarşılandı. Bu səbəbdən də ermənilər hər vasitə ilə rus hökumətinə qəzetin bədxah niyyətlərlə meydana çıxması fikrini aşılamağa başladılar. Onların iddiasına görə, “Həyat” Qafqazda müstəqil islam dövlətinin qurulmasına zəmin hazırlamaq məqsədi ilə təsis edilmişdi. Halbuki qəzet gerçəkdən belə niyyət güdmürdü. Türklüyün təhqir olunmasına dözməyən Ağaoğlu dərhal “Həyat”ın 15-ci sayında erməni mətbuatına son dərəcə sət cəvab vermişdi. Həmin yazı redaktorun bu qəbildən ilk çıxışı idi. Artıq Ağaoğlunun xarakterinə daha çox uyğun gələn və tənqidi münasibətini bildirməsinə imkan yaradan bir qapı açılmış-

dı. Mərhum məqaləsi ilə kimliyini bəlli etmiş, yetkin qəzetçi və çevrəsinə çoxsaylı tərəfdarlar toplamaq qüdrətinə malik ictimai xadim olduğunu ortaya qoymuşdu.

“Böhtan, yaxud iftiranın sonu” adlanan məqalənin bəzi yerlərini aşağıda olduğu kimi, eynən verirəm:

“Lakin bunların cümləsindən daha artıq iki erməni qəzetinin tutduğu mövqedir. Əvvəlcəsi “Tiflisski listok” qəzetidir ki, “Həyat” haqqında yazır:

«Əhməd Ağayevin təhti-himayəsindəki “Həyat” qəzeti islam birliyi fikrinin təbliği üçün təzə və qüvvətli vasitədir. Müstəqil bir islam hökumətinin təşkili fikrini Qafqaz müsəlmanları arasında yaymaq qəzetin əsas məqsədidir. O, yer üzündə islamdan başqa heç bir şey görmür. «Həyat»ın əqidəsinə görə mədəniyyət və insanlıq sadəcə türk-tatar, yəni müsəlman olmaqdan ibarətdir. Hər kəs müsəlman deyilsə, türk-tatar deyilsə, deməli insan deyildir”.

Digər erməni qəzeti “Mşak” isə öz səhifələrində bu dəfə «Həyat»a qarşı erməni dilində çeşidli iftiralara yer verməkdən çəkinməmişdi. Ağaoğlu hər iki qəzetə xitabən 1905-ci ildə belə cavab vermişdi:

“Bu yazılardan məqsəd nədir? Müsəlmanların gözlərini açan, onların dərdinə qalan, yol göstərən “Həyat”ı məmatla⁸ əvəz etmək! Səkkiz yüz min erməninin on beş-iyirmi müxtəlif qəzeti çıxdığı halda otuz milyon Rusiya müsəlmanının gərək bir qəzeti də olmasın, gərək müsəlmanlar hər şeydən məhrum qalsınlar! Ermənilərin məqsədi budur. Göründüyü kimi, onlar “Həyat”ın qəsdinə durublar və məqsədlərinə nail olmaq yolunda heç bir vasitədən çəkinməyəcəklər.

⁸ Ölümlə - V.Q.

Böhtan, iftira, bihəyalıq, binamusluq – hər nə bacarırlarsa, edəcəklər”.

Erməni mətbuatı ilə başlayan münafişə və mücadilə tədricən Ağaoğlunu qüdrətli qəzetçi səviyyəsinə yüksəltmişdi. O, bir tərəfdən türkləri Qafqazın digər millətləri qarşısında müdafiə edərkən digər tərəfdən də yerli türk əhalini birlik və bərabərliyə çağırırdı. Böyük sərvətə sahib Bakı zənginlərini xalqına və ziyalılarına maddi yardım göstərməyə səsləyirdi. Onun fikrincə türk camilərinin, mədrəsə və məktəblərinin yaranmasını ancaq türk zənginlərinin köməyi ilə gerçəyə çevirmək olardı. Bu mənada dil tapılması lazım gələndə qüvvə ancaq zənginlər idi. Odur ki, Ağaoğlu lazım bildiyi məqamlarda onların heysiyyətini oxşamaqdan da çəkinmirdi. 1906-cı ildə özünün “İrşad” qəzetinin 120-ci sayında yazırdı:

“Bakı isə fəxri-millətimizdir və hər bir xeyirli və millətə nəfi olan kömək və ehsandan müzayiqa etməyən Hacı Zeynalabdin kiseyi-səxavətini açib mədrəsəyə beş min manat bəzli-himmət edib gələcəkdə də ruhani köməyini vəd etmişdir”.

Fəqət Ağaoğlunun qələminə tam güvənmək olmazdı. O, yerinə görə əhalinin bir təbəqəsini tərifiylərkən başqa bir mühüm məsələdən çıxış edib eyni təbəqəni az sonra şiddətli tənqid atəşinə də tuta bilərdi. Onun qələminin hədəfinə ən çox tuş gələndə ruhanilər idi. Ruhanilər Azəri türklərinə ictimai həyatın zövqünü daddırmaq istəyən millət xadimlərinin özlərinə ən qəddar düşmən sayırdılar. Onlar Ağaoğlunun mənsub olduğu ziyalı nəsiləndən bir çoxlarının başını yemiş, Azəri mühitinə xeyli sarsıdıcı zərbələr vurmuşdular. Bu

səbəbdən Mirzə Fətəli Axundzadə, şair Sabir və Ağaoğlu da ruhanilərə amansız düşmən nəzəri ilə baxırdılar. Ağaoğlu onlarla mübarizə apararkən dini təəssübkeşlik nəticəsində başını itirmiş müəyyən bir əhali qrupu ilə də qarşılaşmağa məcbur idi. Ruhdan düşməyin nə olduğunu bilməyən mərhum 1908-ci il inqilabına qədər mücadiləsini təkbaşına apardı. Sonda isə mühacir kimi Türkiyəyə köçüb başladığı mübarizəni davam etdirməyi xələflərinin öhdəsinə buraxdı. Digər tərəfdən, vəziyyət də Azərilərin xeyrinə işləməkdə davam edirdi. Zaman artıq yeni mübarizə adamları və fikir mücadiləçiləri yetirmişdi ki, tarix onların bar və bəhər gətirməsində Ağaoğlunun xidmətlərinə, heç şübhəsiz, ən əhəmiyyətli bir mövqe verməkdən geri durmayacaqdır.

Bir il “Həyat”da çalışandan sonra Ağaoğlu 1906-cı ildən müstəqil şəkildə “İqbal”⁹ qəzetini çıxarmağa başlamışdı. Beləliklə də o dövrdə Azərbaycanda artıq türkcə iki qəzet vardı. “İrşad” mövcudluğunu üç il sürdürdü və Ağaoğlunun İstanbul mühacirəti ilə fəaliyyətinə son qoydu. Təəssüf ki, ustadın ölümü artıq tarixə qovuşmuş bu xatirələri bir daha dərin hüznə yada salmağa məcbur etdi. İnsanın canı və könlü Azərbaycanın o çağlardakı tarixini həmin günləri yaşayanların öz dilindən eşitmək istərdi... Hələlik isə yeganə təsəllimiz ustadın övladları üçün qoyub getdiyi qiymətli xatirələrdir. Təkcə mən deyil, bütün Azərilər bu xatirələrin nəşrini onun övladlarından tələb etməyə haqlıdırlar. Yalnız həmin xatirələr işıq üzü gördüyü zaman mərhum Ağaoğlu da ölməz bir ideal kimi ürəklərimizdə daim yaşayacaqdır.

“Olus”, 11.06.1939-cu il

⁹ «İrşad» olmalıdır – V.Q.

AĞAOĞLU – ÜSTÜN ADAM

Bir neçə gün əvvəl ölümülə içimizi sızladan möhtərəm və dəyərlı xocamız Əhməd Ağaoğlu böyük ölçülərə gələn bır insan idi.

Geniş miqyaslı idrakın və sağılam xarakterin sahibi olan Əhməd bəy həyatda son nəfəsinə qədər özünə yaraşan bır şəkildə seçkin xüsusiyyətlərin adamı kimi qaldı. Bu etibarlıdır ki, insanı “vicdanlı bır makina” kimi vəsf edən son sözləri ilə də tam bır vicdan rahatlığı ilə gözlərini fani aləmə qapayın əsl insani kamilliyi və özünə inamı ortaya qoydu.

Bütün həyatı boyu vüqarından uzaq düşməyən bır insan ölüm yatağında da məğrur uyuyur. Nə xoşbəxt bır ölüm!

Əhməd Ağaoğlu böyük bır türkçü, yenilməz bır milliyətçi və demokrat idi. Və demokratiyanı da həmişə milliyətçiliyin mütləq şərti kimi qəbul edirdi.

Demokratiyanın ən mühüm şərti vətəndaşın rəqabət haqqının tanınması olduğuna görə milliyətçi prinsiplərə istinad edən hər dövlətin bu şərti qəbul etməsini arzulaqla bır sırada ona əməldə də hörmət qoyduğunu gerçək şəkildə göstərməsini istəyirdi.

Beləliklə, Ağaoğlu Əhmədin milliyətçiliklə fərdi hürriyəti bərabər tutması və bır-birindən ayırmamağı inancına dayanmasının səbəbini biz də bu nöqtəyi-nəzərdə anlamış oluruq.

Ağaoğlu bütün həyatı boyu bır addım da geri çəkilmədən müdafiə etdiyi demokratiya davasına 1789-cu il fransız inqilabının meydana çıxardığı hadisə kimi deyil, bəlkə daha çox hər zaman və hər yerdə ideal xalq idarəçiliyinin ancaq bu yolla gerçəkləşəcəyinə dərin inamı səbəbindən ürəkdən bağlı idi.

İnandığı fikir uğrunda son ana qədər heç bır xarakter zəifliyi göstərmədən mübarizə aparmağı bacaran insanlara həyatda az-az rast gəlirik. Ağaoğlu özünün bu xüsusiyyəti ilə də ilk gəncliyindən başlayaraq həyatının sonuna qədər məmləkət miqyasında insanlara bır örnək olmuşdur.

Ağaoğlunun o qədər də xoş gün gördüyünü zənn etmirəm. Lakin rahat və vüqarlı bır şəkildə öldü.

Fəzilətli bır mübarizə adamı üçün çox xoşbəxt sonluqdur.

Xatirəsini daim hörmətlə yad etmək hamımızın əbədi bır vicdan borcudur.

“Cığır”, iyun, 1939-cu il.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

AĞAOĞLU ƏHMƏD

Ağaoğlu Əhməd bəyin şəxsində türk dünyası məşhur mütəfəkkir və mühərrirlərdən bırini qeyb etdi.

Türk dünyasında türkçülük cərəyanının Ziya Göyalp, Yusif Akçura kimi ünlü simaları ilə bır sırada Ağaoğlu Əhməd bəyin adını bilməyən tək bır fikir adamı da yoxdur. Türkiyənin “gənc türklər” inqilabından bəri keçirdiyi otuz

illik təlatümlü həyatında Ağaoğlunun fikir, mətbuat və siyasət sahəsində oynadığı fəal rol vəfatı münasibəti ilə meydana çıxan yazılarda əksini tapıb.

Özünəməxsus hərərətli mücadilə və fikir toqquşmaları ilə Türkiyəyə idealist Avropa düşüncə tərzini və qəzetçilik ənənələrini gətirdiyinə görə yaxınları və dostları arasında “ustad” kimi nüfuz qazanan Əhməd bəyin ölkənin mədəni-mənəvi həyatındakı yerini təsbit etmək üçün Malta əsarəti dövründə qələmə aldığı “Üç mədəniyyət” risaləsinə müraciət etmək kifayətdir.

Osmanlı imperiyasının hərbi-ümumidə¹⁰ uğradığı dəhşətli məğlubiyyət Əhməd bəyi uzun illərdən bəri beynində daşdığı düşüncə və mülahizələri müəyyən sistem halına salmağa təşviq etmişdi. Uzaq Şərq-Budda mədəniyyəti kimi Yaxın Şərq-İslam mədəniyyətinin də Qərb mədəniyyətinə qarşı mübarizədə tam məğlub olduğunu özünəməxsus kəskin dillə yazıb ortaya qoyan Əhməd bəy bu risaləsində qarşımıza təəssübkeş bir qərblə sifətində çıxmaqdadır.

Soydaşları 1894-cü ildə Fransada təhsilini başa vurub Qafqaza dönməyə Əhməd bəyə əbəs yerə “firəng Əhməd” ləqəbi verməmişdilər. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu ləqəb onun adına sadəcə “Firəngistanda” təhsil aldığına görə deyil, daha çox fransız fikir və ideallarını müsəlman məmləkətində yaymaq məsələsində göstərdiyi fəaliyyətə görə əlavə edilmişdi.

Bu arada rus və türk dillərində yazdığı əsərlərə istinadən biz Əhməd bəyi bir tərəfdən müsəlman qadınlarının məruz qaldıqları dözülməz vəziyyətə, digər tərəfdən isə islam dün-

yasının mənəvi tənəzzülünə və daxildən çürüməsinə səbəb olan din xadimlərinə qarşı bir hərəkət başladığını görürük.

Əhməd bəyin bu tipli hərəkətlər əsasında həmişə səfərbər olan “firəngliyi” yuxarıda xatırladığımız “Üç mədəniyyət” əsərində daha mükəmməl şəkildə ortaya qoyulmuş, müəllifin bütün həyatı boyu əldə rəhbər tutduğu ideologiyanın sistemli ifadəsi kimi meydana çıxmışdır.

Həyatının sonlarında ümumən türkçü və türkiyəçi kimi tanınan Ağaoğlu mürəkkəb ömür yoluna mənsub olduğu nəslin əksər nümayəndələri kimi özündə daha çox islam birliyi ideyası daşıyan milliyətçi kimi qədəm qoymuşdu.

Azərbaycanın Qarabağ mahalında, patriarxal bir ailə mühitində islami tərbiyə görün Əhməd bəy Parisdə prinsipləri əsasında təhsil aldığı Qərb metodu və yiyələndiyi liberal fikirlərlə məmləkətinə dönmədən az sonra mühüm bir tarixi hərəkətdən təsirlənməyə başlamışdı. Yaponiyanın Port-Arturdakı qələbəsi qarizmin qorxu saçan maskasını qoparıb atmışdı. Artıq yalnız Rusiya deyil, İran və Türkiyə də ölkə daxilində islahat və hürriyyət tələbi ilə çalxalanmaqda idi. Bütün Rusiya müsəlmanları kimi Qafqaz müsəlmanları üçün də bu proses milli və siyasi oyanış dövrünün yetişməsinə işarə idi.

Çox keçmədi, Rusiyada 1905-ci il inqilabı başlandı. Qafqaz müsəlmanları arasında da geniş nəşriyyat fəaliyyəti və təşkilatı işlər görmək imkanı yarandı.

Həmin vaxta qədər ciddi senzura nəzarəti altında, saysız-hesabsız çətinliklər bahasına meydana çıxan türkcə bəzi nəşrlər istisna edilməklə yalnız rusca yazıb yaratmağa məcbur Əhməd bəy bir an da tərəddüd hissi

¹⁰ Birinci Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur -V.Q.

keçirmədən milli mücadilə cəbhəsinə atıldı. 1904-1910-cu illərdə “Həyat”, “İrşad” və “Tərəqqi” kimi gündəlik türkçə qəzetlərdə onun verdiyi qələm mücadiləsi Azərbaycan istiqlalı və Azərbaycan dövlətçiliyi yolunda başlanan milli oyanış hərəkatımızın ən canlı və coşğun bir mərhələsini təşkil etməkdədir.

Yuxarıda sadalanan qəzetlərin adlarından da görün-düyü kimi, bu dövrdəki nəşriyyat işləri və siyasi fəaliyyət səmərəli proqramı, aydın milli məramı olan mübarizə üsu-lundan daha çox müsəlman əfkari-ümumiyyəsinə həyat uğrunda mübarizəyə səsləyən, gələcək tərəqqi yolunu ay-dınlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan siyasi və elmi oya-nış təbliğati xarakteri daşıyırdı. Bugünkü azərbaycançılıq davası bir yana qalsın, hətta türkçülüyün ümumi şəkildə izah və şərhinə də o dövrün mətbuatında çox az təsadüf olunur. Türk təbiri ilə müsəlman sözü Əhməd bəyin özünün məqalələrində də hələ bugünkü təsnifini tapa bilməmişdi.

Amma bütün bunlara baxmayaraq Ağaoğlu Əhməd bəyin o zamankı fəaliyyəti Azərbaycanın milli oyanış tarixində özünəməxsus hadisə idi.

Yalnız Qafqaz müsəlmanları və bütün Rusiyanın türk-tatarlarının məsələləri ilə deyil, qonşu İran və Türkiyədə cərəyan edən hadisələrlə də yaxından və cani-dildən maraqlanan Əhməd bəyi sadəcə bir qəzetçi saymaq olmazdı. O, eyni zamanda ictimai xadim, maarifçi, siyasətçi və inqilabçıdır.

Əhməd bəy hər zaman doğma xalqı arasındakı gerilik və cəhalətə qarşı mübarizə edirdi. “Firəngsayağı fikirləri” ilə özünü təəssübkeş mollaların lənət və təkfirlərinin hədəfinə

çevirirdi. Belə bir adam təbii ki, həm də “müsəlmanları hökumətə qarşı mücadiləyə təhrik” ittihamı ilə təqiblərə məruz qalırdı. Eyni zamanda Bakı kimi amerikansayağı bir şəhərdə üz-üzə gələn fərqli nüfuz və rəqabət meyillərini dəf edərək yaranmaqda olan milli iqtisadi gerçəkliyin həyatı mənafeələrini qoruduğu üçün müxalif düşüncə sahiblərinin şiddətli təqib və hücumlarına sinə gərməli olurdu. Bütün bunlarla yanaşı lazım gəldiyi təqdirdə hətta millətinin hacılarına da qıyan yabançı komitələrlə əlbir olub çar məmurlarına qarşı gizli terror təşkilatı yaratmaq işində iştirakdan da çəkinmirdi.

Geniş fəaliyyəti əsnasında Əhməd bəy hər zaman müsəlman əhalinin hüquqlarını rəsmi rus idarəçiliyinin basqılarından qoruyan seçkin şəxslərdən biri olmuşdu. Rus mətbuatı səhifələrində Qafqaz müsəlmanlarını daim müdafiə etmək vəzifəsi də sanki təkcə onun boyuna biçilmişdi.

Rusiya türk və müsəlmanları arasında mədəniyyətə və tərəqqiyə doğru hər bir hərəkəti “ittihadi-islam təhlükəsi” şəklində göstərməklə “liberal” rus ictimai fikrini bu “mürtəce” cərəyanına qarşı ayağa qaldırmaq taktikası yürüdən düşmən qüvvələrin təbliğatlarında hər vasitə ilə qaraladıqları, ən çox vurduqları və saysız-hesabsız ittihamlara hədəf aldıkları yeganə şəxs də yenə Ağaoğlu Əhməd bəy idi.

Onunla əməkdaşlıq edən, necə qəhrəmancasına çalışıb-vuruşmasına yaxından bələd olan bir adam kimi, tam əminliklə deyə bilərik ki, o dövrdə, o odlulu illərdə¹¹

¹¹ XX əsrin ilk onilliyi – Birinci rus inqilabı və Stolipin irticası nəzərdə tutulur -V.Q.

heç kəs Ağaoğlu Əhməd bəy qədər milli hərəkət və milli dava cəbhəsinin ön atəş xəttində olmamışdı.

1910-cu ildə Türkiyəyə mühacirətindən sonra İstanbuldan Bakı qəzetlərinə məqalələr göndərməklə də olsa, Qafqazla mənəvi əlaqəsini müntəzəm davam etdirən Əhməd bəy ümumi hərbin başlanması nəticəsində bu əlaqəni də kəsmək məcburiyyətində qalmışdı.

Rusiyada yenidən azadlıq hərəkəti başladı. Qafqaz millətləri də öz müstəqilliklərini elan etdilər. Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül tapdı. Bu təşəkkül prosesində Əhməd bəyin rolu ikinci dərəcəli və epizodikdir. Azərbaycanın sülh heyətinin nümayəndəsi kimi Bakıdan Parisə getdiyi zaman İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilib Malta adasına sürgün olunmuşdu.

Sonrası artıq məlumdur. Əhməd bəy yenidən Türkiyənin xidmətindədir. Mətbuat Ümum müdiridir. "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş yazarıdır. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvüdür. Tutduğu bu vəzifələr məlum səbəblərə görə ona Azərbaycan davası ilə yaxından maraqlanmağa imkan vermir. Əslində milli davamız ayrıca bir məsələ kimi həmin dövrdə onu fəal şəkildə çox da məşğul etməmişdi. Bu baxımdan da biz, istiqlalçılıq dövründən əvvəl ümummüsəlman və türk hərəkəti şəklinə meydana çıxan milli oyanış həmləmizdə yanar bir vulkan kimi odu, alovu ilə hər tərəfi qarşalayıb-yaxan bu mücahidi qırmızı rüslərə qarşı apardığımız indiki mübarizədə artıq nisbətən sönmüş və hərəkətsiz görürük.

Lakin ustadın hamımızı böyük bir təsir altında buraxan ölümü qarşısında Azərbaycan umu-küsiyündən söz açmaq niyyətində deyilik.

Onun xalis fransız məktəbinin bəhrəsi olan liberallizm düşüncəsi ilə mübahisəyə girişmək məqbul görünə bilər. Lakin milliyyət, hürriyyət və insan şərafətinə verdiyi yüksək dəyəri ən uca bir hiss kimi qəbul etmək lazımdır. Hələ ürəyinin dərinliklərindəki müqəddəs arzu ilə yetmiş illik həyatının son gününə qədər sönməyən atəşlə od tutub yanan və ətrafa nur səpələyən qələmini dəyərsizləşdirməyə, hörmətdən salmağa kimdə cəsarət tapıla bilər?

Əhməd bəyin şəxsinə biz türk təfəkkür və mətbuat həyatının çox diri və həyəcanlı simasını, Avropa qəzetçiliyinin Şərqdəki çox qiymətli bir təmsilçisini və Yaxın Şərqi avropalılığa, qərbləşmə tarixinin ən səmimi ideoloquunu itirdik.

Böyük itki qarşısında yuxarıda sadaladığım xüsusiyyətləri təqdir edən hər kəsin duyduğu acı təəssüfü digər başqa cəhətlərlə birlikdə həm də Ustadın Azərbaycan intibahına göstərdiyi mühüm xidmətlərin şəxsən şahidi olmuş bir vətəndaş kimi bölüşməyi özümüzə borc sayırıq.

"Xalq" qəzeti, may, 1939.

Mirzə Bala

AĞAOĞLU ƏHMƏD BƏY

Mayın 19-da Ağaoğlu Əhməd bəy İstanbulda 70 yaşında ikən gözələrini dünyaya əbədi yumdu. Həyatının son günlərinə qədər düşünmək, yaratmaq, yazmaq qabiliyyətini itirməyən, enerjisini tükətməyən Əhməd bəy Azərbaycanın

türklüyün xidmətinə verdiyi böyük şəxsiyyətlərimizdən biri idi.

Ölümündən on bir il əvvəl, "Türk ocaqları"nın 1928-ci ildə nəşr etdiyi "Türk ili"ndə məşhur Akçuraoğlu Yusif bəy onun indiyə qədər heç yerdə işi üzü görməyən tərcümeyi-halından faydalanmışdı. Bir müddət sonra isə özünün verdiyi materiallar əsasında hazırlanan bioqrafiyası "Məşhur adamlar ensiklopediyası" seriyasından nəşr olunmuşdu.

Bir-iki digər məxəzi də əsas alaraq Azərbaycandakı fəaliyyətinə dair bəzi məqamları aydınlaşdırmaq surəti ilə mərhumun müxtəsər tərcümeyi-halını aşağıdakı şəkildə xülasə etmək mümkündür:

Ağaoğlu Əhməd bəy 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İlk və orta təhsilini Şuşa gimnaziyasında almış, eyni zamanda evdə fars və ərəb dillərini öyrənmişdi.

1888-ci ildə gimnaziyanı başa vuraraq Peterburqa gedib Politeknik İnstitutuna daxil olmuşdusa da, səhhəti imkan vermədiyindən təhsilini yarımçıq buraxıb məmləkətə dönmüşdü. Sağalandan sonra Parisə yollanaraq 1889-cu ildən etibarən Sorbonna universitetinin tarix və filologiya şöbəsinin məşğələlərinə davam etmiş, eyni zamanda hüquq fakültəsində də təhsil almışdı.

Hələ Fransada tələbə ikən Parisin "Nouvelle Revue" və "Revue Bleu" kimi dərgilərində Şərqi dair yazılarla çıxış etməyə başlamışdı. Bununla bir sırada Tiflisdə rusca çıxan "Kavkaz" qəzetinə də məqalələr göndərmişdi. 1892-ci ildə şərqsünasların Londonda keçirilən konqresinə qatılaraq şia məzhəbinin məşğələlərinə dair məruzə etmişdir.

Əhməd bəyin bu tədqiqləri Kembric universiteti tərəfindən nəşr olunub.

Əhməd bəy 1894-cü ildə ali təhsilini tamamlayıb Azərbaycana dönmüş, öncə Tiflisdə, ardınca Şuşada, axırda isə Bakıda müəllimlik və qəzetçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. Həmin vaxtdan etibarən o, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Şah-taxtlı Məhəmməd ağa və digərləri ilə birlikdə milli oyanış hərəkatında yaxından iştirak etmişdi.

Bakı milyoncusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mədi və mənəvi yardımları ilə türk əhalisinin haqlarını rus hakimiyyəti qarşısında müdafiə məqsədi ilə rus dilində "Kaspi" adlı qəzet təsis olunmuş, Əhməd bəy də həmin qəzetdə Topçubaşov ilə birlikdə çalışmağa başlamışdı. Eyni zamanda Məhəmməd ağa Şah-taxtlının nəşirliyi ilə Tiflisdə çıxan türkcə "Şərqi-rus" qəzeti Bakıya köçürülərək Əhməd bəyin iştirakı ilə nəşrinə davam etmişdi.

1904-cü ildə başlanan rus-yapon müharibəsi çar hakimiyyətinin təməlini sarsıtmışdı. Nəticədə çarın imzaladığı bir fərmanla konstitusiyalı idarəçiliyin yaradılmasına razılıq verilmişdi. Bu nisbi azadlıqdan faydalanan Azərbaycan ziyalıları türkcə qəzet təsisinə, məktəb, xeyriyyə cəmiyyəti və digər milli mədəniyyət müəssisələrinin təşkilinə müvəffəq olmuşdular.

Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci ildə nəşrə başlayıb 1877-ci ildə bağlanan və ilk türkcə qəzet olan "Əkinçi"sindən sonra Ünsizadə qardaşlarının "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül" kimi qəzet və məcmuələri, habelə Məhəmməd ağa Şah-taxtlının "Şərqi-rus»u gözlənilən və arzu olunan faydanı gətirmədiklərindən uzun müddət yaşaya bilməmişdilər.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin ən qaranlıq dövrü adlandırılı bilər. Həmin dövrdə bü-

tün Rusiya imperiyasında İsmayıl bəy Qaspralının “Tərcüman”ından başqa digər mətbu nəşr yox idi. O da həftədə bir dəfə yarı türkçə, yarı rusca çıxan kiçik formatlı qəzet idi.

1902-ci ildə Əhməd bəyin tələqləri ilə Hacı Zeynalabdin rus hökumətindən türkçə qəzet nəşri üçün icazə qoparmağa çalışsa da istəyinə yetişə bilməmişdi.

Yalnız 1905-ci il inqilabından sonra müsaidə almaq mümkün olmuşdu.

Əsasını Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci ildə qoyduğu türk qəzetçiliyi ənənələri yenidən canlanmış, onun özünün də¹² təsisçi kimi iştirak etdiyi “Həyat” adlı gündəlik qəzet çıxmağa başlamışdı. Bununla da Azərbaycan milli oyanış hərəkatı ikinci mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bəhs olunan dövrün əsas rəhbərləri Ağaoğlu Əhməd bəy, Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşı kimi şəxsiyyətlər idi.

Əhməd bəy bir il “Həyat”da çalışandan sonra müstəqil şəkildə “İrşad” qəzetini çıxarmışdı. Sonra isə Bakı zənginlərindən Murtuza Muxtar bəyin yardımları ilə “Tərəqqi”ni təsis etmişdi. Əhməd bəy həm də “Difai” adlı siyasi bir cəmiyyət qurub türk xalqının hüquqlarının müdafiəsi işinə girişmişdi.

1909-cu ildən Əhməd bəy artıq Türkiyədədir.

İlk vaxtlar maarif müfəttişi və Süleymaniyyə kitabxanasının müdürüdür. Eyni zamanda fransız dilli “Jeune Turc” qəzetində çalışır. Az sonra “Tərcümani-həqiqət” qəzetinin baş redaktorluğuna dəvət alır. Nəhayət, təməli Əhməd bəyin evində qoyulan “Türk yurdu” məcmuəsinin əsas müəlliflərindən biri kimi tanınır.

¹² Ə. Ağaoğlu nəzərdə tutulur. -V.Q.

1909-cu ilin oktyabrında İstanbul darülfünunun rus dili müəllimi, yenə eyni ildə burada təsis olunan türk-moңqol tarixi kürsüsünün müdərrisi təyin olunur.

1912-ci ildə İttihad və Tərəqqi partiyası ümumi məclis üzvlüyünə gətirilir və Karahisar məbusu kimi Məclisi-Məbusana daxil olur.

Ümumi hər bə sonu ortaya çıxan böyük Rusiya inqilabı və inqilab əsasında get-gedə dərinləşərək qüvvətlənən milli hərəkatlar Rusiya çarlığının müqəddəratını həll etməyə başlayırdı. Millətlər bir-birinin ardınca öz istiqlalını elan edir, nəticədə Rusiya çökür, dağılır, parçalanırdı. Hərəkatda həmin dövrə qədər Rusiya əsiri olmuş türklərin rolu mühüm idi. Hələ inqilabın ilk aylarında rəsmi konqreslərində (1917-ci ilin mayında Moskvada keçirilən konqres) qəti qərarlarını verən rus əsiri türklər müstəqil milli dövlət qurmaq yolunda əzmkarlıq göstərirdilər.

Rusiya imperatorluğunun o zaman 21 milyon kvadrat-kilometrədən artıq olan ərazisinin 15-16 milyon kvadrat-kilometri türklərin tarixi torpaqları, ana vətənləri idi. Üstəlik imperatorluğun ən zəngin əraziləri sayılırdı.

Türk xalqlarının imperiyadan qopub ayrılması Rusiya adlı millətlər zindanını xəritədən silmiş olacaqdı. Yəni Rusiyanın Osmanlı imperatorluğunun başına açmaq istədiyi oyun onun öz başına gələcəkdi.

Bu hərəkatda Əhməd bəyin vətəni Azərbaycanı ən ön sırada görürük. Lakin hərəkatı idarə edənlər arasında onun adı yoxdur.

Əvəzində isə Əhməd bəy 1918-ci ildə inqilab edib milli müstəqilliyinə qovuşmaq istəyən Azərbaycanın yar-

dımına qoşan qəhrəman türk ordusu komandanlığı yanında “dövləti-şahənənin siyasi müşaviridir”. Bu rəsmi sifətlə qısa müddət Azərbaycanda qalandan sonra yenidən İstanbula qayıdır. 1919-cu ildən 1921-ci ilə qədər Maltada ingilis əsarətində olur. 1921-ci ildən etibarən Ankaradadır. Ankarada ilk öncə Mətbuat Ümum müdiri, eyni zamanda hökumətin rəsmi orqanı sayılan “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin baş redaktorudur. Atatürkün zəfərindən sonra məbus seçilmiş, Ankara Hüquq məktəbində hüququn əsasları müdərrisi təyin olunmuşdur. 1931-ci ilə qədər bu vəzifədə qalan, həm də mətbuata biri-birinin ardınca yazılar yazan Əhməd Ağaoğlu 1931-ci ildən sonra İstanbul Darülfünununda hüquq müdərrisliyi etməkdədir.

Mərhum bir çox məcmuələrdə türkcə, rusca, fransızca sayı bilinməyən məqalələrindən başqa özündən sonra aşağıdakı əsərləri qoyub getmişdir:

1. İslamiyyətə görə və islamiyyətdə qadın.
 2. İslam və Axund
 3. Üç mədəniyyət
 4. Təşkilati-əsasyyətə qanununun şərh
 5. Hüquqi-əsasyyətə nəzəriyyəsi
 6. Sərbəst insanlar ölkəsində
 7. Təşkilati-əsasyyətə qanununun tarixçəsi
 8. Hüquq tarixi (1-ci cild)
 9. Dövlət və fərd
 10. İranda on beş əsrdən bəri türk hakimiyyəti
 11. Etrusk mədəniyyəti
 12. İlk Roma ailəsi ilə türk ailəsi arasında müqayisə
- Bir çoxu hələ də əlyazması halında qalan bu qiymətli

əsərlərin ən yaxın zamanda nəşrini arzulamaqla bir sırada mərhumun digər məqalə və etüdlərinin də toplanıb kitab şəklində çap edilməsini ustadın xatirəsini əbədiləşdirmək və fikir tariximizə xidmət göstərmək baxımından çox əhəmiyyətli sayırıq.

Əhməd bəy 1894-cü ildən 1908-ci ilin sonlarına qədər, yəni 14 il Azərbaycanda, 1919-cu ildən 1939-cu ilə qədər, yəni 30 il Türkiyədə yaşayıb yaratmış, həyatını ümum türklüyə həsr etmiş bir şəxsiyyət olduğu üçün onun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi də hər kəsin üzərinə düşən bir vəzifədir.

“Xalq”, may, 1939-cu il.

Xalid Fəxri Özənsöy

ƏHMƏD AĞAOĞLU ÜÇÜN

Bu böyük fikir adamımızın ölümündən dərin bir təəssüratla bəhs edirdik. Bir dostum dedi:

– Məncə, Ağaoğlunun ən yüksək məziyyəti həqiqi insan olması idi. Yəni fəzilətli bir insan...

Dostumuzun sözlünə haqq verdim.

Həqiqətən də Ağaoğlu Əhmədin sözün hər mənasında mükəmməl bir şəxsiyyət kimi xüsusi nəzərə çarpan özəlliyi mərhumun çox fəzilətli bir ruha və eyni səviyyədə zəkaya malik olmasında aranmalıdır. O, elm adamı idi. Elmi elm olduğu üçün sevirdi. İnandığı həqiqətləri hətta yaxın dostlarına da ən kəskin bir şəkildə tələq etməkdən çəkinməzdi.

Ensiklopedik biliyə sahib və eyni dərəcədə də dürtüst bir qəzetçi idi. Hər dəfə əlinə qələm alanda mütləq yurd üçün faydalı gördüyü, zəruri saydığı düşüncələrini müstəqim, inandırıcı və aydın şəkildə gündəmə gətirməyi bacarırdı. Bu səbəbdən də Ağaoğlunun ətrafında hər zaman bir az çəkingənliyin də qarışdığı dost çevrəsi yaransa da, tezliklə təzədən qapanırdı. Onunla – böyük, canlı və diri zəkasını üzərində daşıyan yıpranmış, taqətdən düşmüş vücudu ilə çox həzin görüşüm iki il bundan əvvəl olmuşdu. Böyük Adada bir otdə istirahət edirdi. Zəkası eyni qüvvətli zəka, yaddaşı eyni canlı yaddaş idi. Yalnız fiziki cəhətdən xəstə və taqətsiz idi. Dava-dərman hesabına yaşayırdı.

Beləcə, bu həftə köç edib dünyadan gedən vücud ilk həyəcan işarəsini hələ o zaman vermişdi. Amma Ağaoğlu postda dayanan əsgər kimi son ana qədər öz vətəni vəzifəsini yerinə yetirməkdən geri durmadı. Onun vəzifəsi çevrəsinə daim yeni fikirlər yaymaq, ideya toqquşmalarına səbəb vermək və mübahisə açmaq idi. Məğzini, məzmununu beyninin dərinliklərində ölcüb-bişdiyi və biri-birinin ardınca qələmə aldığı məqalələrlə dərin biliklərinin nurunu qəzet və məcmuə səhifələrinə səpələdiyi vaxtlar az olmurdu. Hər yazısı şübhəsiz, böyük maraq doğururdu. Çünki elm onun fikir müstəvisində qəzetçilik qüdrətindən aldığı bir inikasa parlayırdı.

Ağaoğlunun türkçülüüyü... Bu türkçülük Hüseynzadə Əli bəy, İsmayıl Qaspralı, Yusif Akçura kimi çöldən içə, Rusiyadan Türkiyəyə gətirilən bir fikir cərəyanı idi. İllər ötdükcə onların tələqin etdikləri türkçülük burada – Türkiyədə özünə yer tapdı, geniş yayıldı və idealını bütün

zənginliyi ilə bugünkü türk inqilabının ruhunda təcəssüm etdirməyə müvəffəq oldu.

Ağaoğlu Əhmədin biliklərindəki qüvvət haradan qaynaqlanırdı? Burada bu məsələyə aydınlıq gətirməyi ilk növbədə gənclik naminə faydalı görürəm. Hər şeydən əvvəl Ağaoğlu fransızca, ingiliscə, rusca kimi böyük Qərb dillərini və üstəlik də farscanı mükəmməl bilən bir adam idi. Saydığım dilləri yalnız zahiri bir bəzək üçün öyrənməmişdi. Elmi biliklərinə dəstək olacaq məlumatları onların vasitəsi davamlı, əsaslı tədqiqat və araşdırmalar nəticəsində əldə edirdi. Hər cəhətdən kamil, hər cəhətdən tədqiq və təhlilə qadir qüdrətli fikir adamının başqa şəkildə yetişməsinə özgə hansı imkan ola bilərdi?

Bu səbəbdən də Əhməd Ağaoğlunun ölümünə hər şeydən çox insanlara nümunə olan belə bir alimin əbədiyyətə qovuşması baxımından acıyırıq. O, gənclik üçün çox canlı örnək idi. Çünki gələcək nəsillər də indikilər kimi fikir tariximizi tədqiq edərkən Ağaoğlu Əhmədi ən çox fəaliyyətinin bu istiqamətində yüksək də görəcəklər. Beləcə qeyb etdiyimiz uca türk mütəfəkkirinin xatirəsini anarkən indiki anda düşüncəmə hakim olan məqam budur: Onun sevgisi – mənfəət güdməyən, qarşılıq gözləməyən elm sevgisi, yurd sevgisi, türklük sevgisi idi. Ruhuna Tanrıdan günahlarını bağışlanmasını diləyirəm.

“Oyanış”, 25.05.1939-cu il

ƏHMƏD AĞAOĞLU

İtirdiyimiz böyük adam haqda bəzi xatirələr

– Oğlum, kəndli qadın ərindən iki saat tez oyanıb yemək hazırlayırmı?

– Bəli, hazırlayır.

– Uşaqlarına baxırmı?

– Bəli, baxır.

– Tarlaya gedirmi?

– Bəli, gedir.

– Bəs yola çıxarkən ulağa kim minir?

– ...

– Ər minir, oğlum. Kişi tam bir Don Kixot ədası ilə ulağın belində oturur, qadını – kənd ailəsinin bu ən böyük zəhmətkeşi, cövr və cəfa çəkəni isə onun dalınca piyada ad-dımlayır.

Dərslərində sərbəst fikir mübadiləsinin məftunu idi. Ən böyük zövqü fərqli fikirləri qarşı-qarşıya gətirib qaneədi-ci nəticələr çıxarmaqdı. Əvvəla tələbələri aralarında fikir toqquşmalarına sövq edər, sonda da özü fikrini söyləyərdi.

Ankara Hüquq Məktəbində hüququn əsasları profes-soru olduğu dönəmlərdi. Seçki hüququndan danışarkən qadının da seçib-seçilmək haqqı olduğunu söyləmişdi. Bu məsələ ilə bağlı soruşduğu sualın müqabilində tələbələrdən biri qadınlara seçki haqqı verilməsinin əleyhinə çıxaraq de-mişdi:

– Şəhərli qadın bəlkə də az-çox bu haqqı mənimsəyə bilər. Lakin kəndli qadın məsələni anlayacaq dərəcədə inkişaf etməyib. Ona görə də qadınlara belə bir hüquq verilməməlidir.

Əhməd bəy də tələbənin sözlərinə yuxarıdakı dialoqla cavab vermişdi.

İlk baxışdan sualın cavabı kimi görünməyən bu dia-loqun rəhmətliyin özünəməxsus Azəri ləhcəsi ilə aparılma-sı zalda xüsusi bir ab-hava yaratmış, ümumi canlanma və güllüşə səbəb olmuşdu.

Bunu görən ustad tam ciddi bir tövr alaraq:

– Gülməyiniz, əfəndilər! – deyər səsinə ucaлтmışdı. – Belə acı həqiqətə gülmək rəva deyil. Bəli, kişi hələ yorsan-döşəyində xorul-xorul yatarkən xoruzun ilk banında oyanan qadının birinci işi əkmək təknəsinin başına keçmək olur.

Sobanı qalayan odur. Uşağa baxan odur. İnkələri sağan odur. Bir sözlə, evin bütün işlərini görən qadındır. Bunlar onun ailə daxilindəki əsas vəzifələridir. Həm də dediyim işlər gün doğana qədər görülüb-qurtarılmalıdır. Çünki gün doğar-doğmaz tarlaya gediləcək. Bu da kənd qadınının ailə daxilində kişinin üzərinə düşən vəzifələrin tən yarısını öz öhdəsinə alması deməkdir.

Tavanalarına görə, ağər varsa və üstəlik də yeganə isə, tarlaya gedəndə də, qayıdanda da ulağa mütləq kişi minəcək. Qadın onun dalınca piyada gedəcək. Südəmə körpəsi varsa onu da belinə şəlləyəcək, ya da qucağında aparacaq.

Tarlada qadın əmlak sahibi deyil, günəməzd işçi kimi xış sürər, kotan çəkər.

Evdən kənardakı həyata ailə başçısı qədər müdaxilə edən bir kəndli qadının ictimai səviyyə və biliyi heç vaxt

ərindən aşağı ola bilməz. Belə mövqedə dayanan bir qadının niyə seçmək və seçilmək hüququ olmasın?

Əfəndilər, İstiqlal mücadiləsində kəndli qadınlarımızın rolu kişilərdən azmı idi? Bir tərəfdən körpəsini əmizdirərkən, digər tərəfdən də silah-sursat yüklənmiş öküz arabalarını idarə edən, belində əsgərə azuqə daşıyan, hətta cəbhədə kişilərlə çiyin-çiyinə vuruşan kəndli qadınlarımız məmləkətin dörd bir tərəfində indi də yaşamaqdadırlar. Aralarında hətta hərbi rütbə alanları belə var. Qadına hərbi rütbə verən bir quruluş seçib-seçilmək haqqını niyə verməməlidir?

Bu sözləri bizə dediyi zaman 1927-ci il idi. Qadınlarımızın hələ seçib-seçilmək hüququ yox idi.

İlk anda qulağımızın o qədər də uyuşmadığı Azəri şivəsində açıqladığı fikirləri böyük zövq və diqqətlə dinləyərdik.

Demokratiyanın məftunu idi. Demokratiyaya qarşı irəliləyən hər iddianı təkzib edə biləcək orijinal dəlilləri vardı. İngilis demokratiyasından danışarkən az qala ağı başından çıxırdı.

– Əfəndilər, – deyirdi, – hüriyyət hər bir insanın inkişaf nisbətində varacağı yeganə ictimai nəticədir.

– Fərd doğulandan ölənə qədər özünün hər bir hərəkəti ilə hüriyyətə doğru müstəqil addımlar atır. Sövq-təbii xarakter daşıyan bu hərəkətə qarşı qəti və davamlı şəkildə heç zaman çıxılmayıb. Və çıxılmayacaqdır da!

– Tarixi göz önünə gətirəndə görürük ki, kütlələr fəlakət anlarında özlərini xilas edəcək “başlar” ararlar. O dövrdə bəlli müddət ərzində bəlkə bu “başların” istibdadına da razı olurlar. Lakin məqsədlərinə çatıb fəlakəti dəf edəndən son-

ra az əvvəl öz istəkləri ilə azadlıqlarından əl çəkən fərdlərin can atdıqları yeganə istək itirilmiş hüriyyətin geri alınmasıdır.

İngilis ixtilal tarixi onun kredosu idi. Kromvel, Habeus Corpus¹³ haqda danışanda heyranlığını gizlətmirdi. Belə zamanlarda tamamən gəncləşir, professor kürsüsü onun üçün sanki bir döyüş barrikadası halını alırdı. Özü isə həmin barrikada arasından inqilab nərələri çəkən bir dəliqanlıya çevrilirdi.

Yenə bir gün təşkilati-əsasiiyə¹⁴ qanunumuzda baş komandanlıq haqqındakı maddələri təhlil edirdi. Başqa dövlətlərin qanunlarındakı oxşar maddələrlə bizim təşkilati-əsasiiyə qanunu arasında müqayisələr aparırdı. Sonra isə öz şəxsi fikirlərini də açıq şəkildə söyləyirdi.

Çox səmimi səslənən bir fikri necə olmuşdusa yanlış anlaşılmaya əsas verən tərzdə Böyük Millət Məclisinin məraqlarına toxunmuş və bəzi məbus dostlarını ona sərənişlə baxmağa sövq etmişdi. Bu səbəbdən də növbəti dərində bir az məyus və əsəbi idi. Belə anlarda özünü daxilən narahatlıq yaradan məsələləri cəsarətlə ortaya qoymaqdan əsla çəkinməzdi. Həmin gün də:

– Uşaqlar, – demişdim, – belə görünür ki, aranızda müfəttişlər də varmış, mənim xəbərim yox imiş. Biz sağlam iradəli, ciddi, dürüst, yaltaqlığa, yarınlığa nifrət edən bir nəsil yetişdirmək, sonunda da inqilabi, cümhuriyyəti onlara

¹³ Orta əsrlər ingilis hüququnda insan haqq və azadlıqlarının öz əksini tapdığı sənəd -V.Q.

¹⁴ Konstitusiyası -V.Q.

təslim etmək niyyətindəyik. Nə yazıq ki, bəziləriniz icrasına hazırlandığımız bu vəzifələrdən uzaqlaşmaq istəyirsiniz.

Sonra isə səsinə daha da qaldırıb az qala hayqırmışdı:

– Mən səmimi hiss və qənaətlərimi açıq söyləməkdən çəkinən adam deyiləm. Əgər yanlış anladılan, yaxud yanlış anlaşılan bir fikir sahibi olsaydım, onu sizə də eyni şəkildə söylərdim. Həyatım bahasına başa gəlsə də elə söylərdim. Lakin elə deyil. Bu iftiraçı kimdirsə, ona çox təəssüf edirəm.

Yalanı heç sevməzdi. Tənbəlliyin ən böyük düşməni idi.

Ortalama qiymətini doldurmaq üçün az qala ağlayıb yalvararaq cavabına iki bal da əlavə edilməsini istəyən tələbədən soruşmuşdu:

– Gündə neçə saat dərs oxuyursan?

– Vallah, əfəndim, imtahanlar arasındakı üç gündə hər gün düz on altı saat dərs oxumuşam.

– Bəs onda neçə saat yatırdın?

– Səkkiz saata qədər.

– Bəs yemək, içmək, istirahət üçün nə qədər vaxt ayırırdın?

– Üç saata qədər.

Qələmi əlinə götürmüşdü. Hesablamağa başlamışdı.

– On altı saat dərs oxumaq, səkkiz saat yatmaq, üç saat yemək – bunlar hamısı eləyəcək iyirmi yeddi saat.

Toplama əməliyyatı bitəndən sonra isə tələbəni özünə-məxsus istehzal nəzərlərlə süzərək demişdi:

– Oğlum, bir gün iyirmi yeddi saatmıdır? Haydı, get, lazımcına çalış, ondan sonra gəl. Mən vətənə xəyanət edə bilmərəm.

“Kilsə” sözünü “kəlisə” kimi tələffüz edirdi. Anqlıkan kilsəsinin tarixdəki rolundan danışarkən tez-tez işlətdiyi kəlmənin bu şəkildə tələffüzü bəzi zarafat həvəskarlarının nəşəsinə səbəb olardı. Onların arasında şeirə maraq göstərənlərdən biri şəhər kənarına gəzinti zamanı əski tərzdə yazılmış bir mənzumə ilə xocaların səciyyəvi cəhətlərini təsvir etmək istərkən rəhmətliyin tələffüz tərzinə də diqqət yetirmiş və yadımnda qaldığı qədər “ağzında kilsə kəlisəyə dönər” mısrası ilə qurtaran beytdə onun surətini canlandırmağa çalışmışdı. Hər kəs bu şeirə altdan-altdan gülərkən özü də ümumi nəşə ab-havasından kənar qalmamış, amma cavabı da çox düşündürücü olmuşdu:

– Sən başın keçəlliyinə baxma, oğul. Çox keçəl başlarda ən münbit fikir tarlaları olur. Allah sənin də gur saçlarını başından əskik eləməsin.

Çox təəssüf ki, ölüm xəbərini iki gün sonra eşitdim. Ona son ehtiram və şükran borcumu yerinə yetirə bilmədiyimə görə özümü çox bədbəxt hiss edirəm.

Əminəm ki, nikbin öldü. Özündən sonra hər birindən cəmiyyətə böyük faydalar gözlənən, tam mənası ilə yetkin insan olan iki oğlu, üç qızı qaldı. İnanıram ki, onlar Ağaoğlunun varlığını layiqincə davam etdirəcəklər.

“İqdam”, 25.05.1939-cu il

AĞAOĞLU ƏHMƏD: FİKİR HƏYATI VƏ MÜCADİLƏLƏRİ

Böyük mühərrir və qəzetçi Ağaoglu Əhməd fikir həyatımızda, mətbuatımızda otuz il sürən fəaliyyətdən sonra təp-təzə bir beyin və dipdiri bir mücadilə qabiliyyəti ilə yetmiş yaşını tamamlayarkən aramızdan ayrıldı. Onun Hüseynzadə Əli ilə birlikdə Azərbaycanda “Füyuzat” məcmuəsi ilə başlayan milliyətçi-demokrat şəxsiyyəti gündən-günə daha da inkişaf edərək həyatının son günlərinə qədər diqqət mərkəzində qalmışdı.

Ağaoglu Rusiya və Fransada təhsil almış, eyni zamanda əsaslı şəkildə bildiyi fars dilinin köməyi ilə Qərb mədəniyyəti sahəsindəki biliklərini Şərq qaynaqları əsasında tamamlamış və hər mətləbə vəqif bir mütəfəkkirdi. Ümumi mədəni səviyyəsi olduqca yüksək idi. Ədəbi-fəlsəfi cərəyanlara münasibətdə çox həssaslıq göstərirdi. Əski darülfünunda, Ankara Hüquq Məktəbində, İstanbul universitetində uzun müddət türk mədəniyyəti tarixi və türk hüquq tarixi fənlərini tədris etmişdi.

Türk Ocağında türkcülük cərəyanının özünə kök salması yolunda Ziya Göyälplə birlikdə çalışmışdı. Həmin dövrdə Göyälpin ictimaiyyətçiliyi üzərində müəyyən təsiri olmuşdu. Lakin buna baxmayaraq dünyagörüşünün əsasını fərdiyyətçilik və liberalizm təşkil edən Ağaoglu Ziya Göyälpin bəzi fikirlərinə münasibətdə həmişə müxalif mövqedə dayanmışdı. Mücadiləsini “Haqq yoxdur, vəzifə vardır” düsturu ilə hələ Məşrutiyət dövründən başlamışdı.

Ağaoglu Fransa ictimaiyyətçiliyinin əksinə, fərdiyyətçiliyin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Hüququn təkamülünə dair yalnız bir qismini nəşr etdirdiyi məqalələri həmin mövqeyi ilə bağlı fikirlərinin son şəklini göstərməkdədir. Təlqin və polemika ruhlu əsərləri fonunda sırf elmi mahiyyət daşıdıqları üçün məhz bu yazılara əsaslanıb mütəfəkkirin əsl fikirlərinin izinə düşmək mümkündür. Burada Əhməd bəy Durheym məktəbinin tezislərindən çıxış edərək, habelə bir sıra digər ictimaiyyətçi alim və etnoqrafların mövcud tədqiqatları ilə müqayisələr apararaq hüquqi şəxsiyyətin təkamülü ilə bağlı öz fikirlərini ortaya qoymuşdu. İlk ictimai topluluq şəkli olan klandan tutmuş müasir cəmiyyətlərə doğru təcridi bir fərdiləşmə, fərqliləşmə və xüsusişləmə meylinin olduğunu göstərmişdir. İlk növbədə bütün ictimaiyyət bütlləri müasir demokratiyaların və inkişafın təcridçiliyinin labüd proses olduğunu sübuta yetirir. Elə təəssürat yaranır ki, bu tədqiqlərin əsas qayəsi son vaxtlar çox geniş yayılan bir mülahizəni – liberalizmin XIX əsrə məxsus hadisə, bir növ keçid dövrü olduğu qənaətini rədd etməkdədir.

Ağaoglu mədəniyyətlərin bir-birini təqib edərək eyni qayəyə doğru irəlilədiklərini, mədəni inkişafda bir növ final mərhələsi olduğu ideyasının tərəfdarıdır. Fərdin inkişafı: O, milliəti ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət vahid cəmiyyət kimi görür. Mədəniyyətin bütün başlanğıclarını fərdin və şəxsiyyətin məhsulu sayır. Aydın məsələdir ki, burada mühitin də rolu var. Lakin xarici ünsürlər ayrıca bir fərdin ruhunda birləşib sintez halına gəlmədikcə, hər hansı yenilik meydana çıxma bilməz. Ağaogluna görə, cəmiyyət əsas etibarəti ilə statikdir.

Dinamik olan fərddir. Bütün yenilik, təkamül və yaradıcılıq fərddən qaynaqlanır. Bu məsələdə də Ağaoğlunun Göyaldan fərqləndiyini, ayrıldığını görürük. Göyalpə görə insan şəxsiyyətinin şəklini cəmiyyətdən alır. Böyük insanlar ictimai təsəvvürləri bir görüş dairəsi kimi öz ruhlarında toplayırlar. Halbuki, Ağaoğlunun fikrincə, böyük insanlar cəmiyyəti hərəkətə gətirirlər. İctimai ünsürlərdən əvvəllər mövcud olmayan, öz şəxsiyyətlərinə uyğun tam yeni şeylər yaradırlar.

Ağaoğlu Əhməd ilk növbədə mədəniyyət haqda fikirləri ilə Göyaldan ayrıldı. 1919-cu ildə Maltada yazdığı "Üç mədəniyyət" əsərini əvvəl "Türk yurdu" dərgisində məqalələr şəklində çap etdirəndən sonra 1928-ci ildə ayrıca kitab kimi yayınladı. Müəllif mədəniyyəti son dərəcə ümumi şəkildə, özünün bütün maddi və mənəvi təcəlliləri ilə bir "həyat tərzii" kimi gözdən keçirmişdir. Bu yanaşma tərzinə görə artıq Ziya Göyaldə bariz şəkildə vurğulanan mədəniyyət və hars bölgüsünə lüzum qalmamaqdadır. Fərqli millətlər vahid mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaq baxımından onun təşəkkülünə təhəffülərini verir. Bu, özünü texniki tərəqqidə, fikri inkişafda, eləcə də sənətdə göstərir. Sadalanan sahələrdə hər millətin özünə məxsus xüsusiyyətlərinin olması son dərəcə təbiidir. Yəni hər millət fərdi kimliyini ortaya qoyur. Lakin maddini mənəvidən ayırmaq kimi harsı mədəniyyətdən, beynəlmiləli millidən ayırmaq da doğru deyil. "Hər mədəniyyətin özünə məxsus müstəxək bir təfəkkür tərzii, zəkası vardır. Hər mədəniyyət, necə deyirlər, öz beyninə malikdir. Eyni zamanda hər mədəniyyətin bir qəlbi və hissiyyət aləmi də var. Bu səbəbdən də müstəxək

əxlaqa, dəyər duyğusuna, müstəxək xeyir və şəx, müstəxək gözəllik və çirkinlik anlayışlarına malikdir"

Əhməd bəyin fikrincə, çağdaş bəşəriyyətdə üç mədəniyyət xasdır. Birincisi təxminən 800 milyon nəfərlik böyük bir toplumu əhatə edən Brahman-Budda mədəniyyətidir. Bura Yaponiya, Hind-Çin və Hindistan daxildir. İkincisi Qərb, yaxud Avropa mədəniyyətidir ki, Avropa, Amerika və Avstraliyanı ehtiva edir. Tarix və say etibarilə üçüncüsü və sonuncusu İslam mədəniyyətidir. O, Asiyanın bir qismii ilə Avropa və Afrikanın bəzi hissələrində yayılıb. Üç mədəniyyət tipinin heç birində qan, irq, rəng, dil baxımından hər hansı eyniyyət mövcud deyil. Bənzərlik yalnız maddi və mənəvi həyat tərzindədir. Bu surətlə məsələn, islam mədəniyyətinə mənsub bir nəfər İstanbultən Qahirə, Məkkə, Mədinə, Şiraz, yaxud Səmərqəndə getsə, adı çəkilən bölgələrin heç birində özünü tam yad və yabançı hiss etməz. Bu şəhərlərdən hər hansı birində yetişən görkəmli alim digərlərində də dərhal tanınar. Birində nəşr olunan diqqətəlayiq əsər digərlərində də əks-səda doğurar. Digər mədəniyyət mənsubları arasında da eyni hal müşahidə edilir. Bir romalı Paris, Vyana, Berlin və Vaşinqtonda özünü doğma evindəki kimi hiss edir. Bir koreyalı da Yaponiyada, Pekində, Tibetdə yabançı sayılmaz. Beləliklə hər bir mədəniyyət təmsilçilərinin eyni beynlə düşündüklərini, eyni qəlblə duyduqlarını, eyni mənəvi dəyərlər əsasında yetişdiklərini görürük.

Dövrümüzdə həmin mədəniyyətlərdən biri – yəni Qərb mədəniyyəti qalib, digər ikisi isə məğlub vəziyyətdədir. Məğlubiyət həm maddi, həm də mənəvi səciyyə daşıyır. Məğlubiyət başqasının üstünlüyünü qəbul edib onun

iradəsinə tabe olmaqdır. Bu nöqteyi-nəzərdən islam da, Bud-da-Brahman mədəniyyəti də məğlubdur. Həm müsəlman, həm Uzaq Şərq mühiti həyatın maddi təcəllilərində tutmuş ədəbiyyat və musiqi kimi mənəvi zənginliklərə qədər hələlik yalnız Avropa nümunələrini təqib etməkdədir. Onların ictimai, siyasi, elmi, tərbiyəvi və s. müəssisələri hələ də başdan-başa Avropanın şagirdi qismində qalmaqdadır. Bu təqlid bəzən sövq-təbii xarakter daşısa da, bir sıra hallarda cəbri səciyyədədir.

Asiya xalqlarının cümləsinə nəzər salın – hər tərəfdə iki cərəyanın bir-biri ilə çarpışdığını görə bilərsiniz. Yerli, qədim və ənənəvi mədəniyyət tərəfdarları ilə Avropa mədəniyyəti tərəfdarları qarşı-qarşıya gəlirlər. Bir tərəf qədim və ənənəvi olanı müdafiəyə çalışır. Digər tərəf bu mühafizəkarlığın xalqa ölüm təhlükəsi yaratdığını iddia edir, Avropa mədəniyyətinə qovuşmaqla milli mövcudluqlarını sürdürməyə can atırlar. Həyatın hər gün ortaya çıxardığı hadisə və təcrübələr ikinci cərəyana haqq verməkdədir. Avropa mədəniyyətindən tam uzaq düşmək istəyən xalqların hər gün məhvə doğru daha bir addım atmaqda olduqlarını görürük.

Əhməd bəyə görə bu, gerçək məmləkətimizdə də az qala hər kəsin taleyinə yazılmışdır. Lakin diqqət yetiriləsi bir mühüm məqam da var: yalnız Qərbi mədəniyyətinin bəzi ünsürlərinə, məsələn elm və texnikaya üstünlük verib digərlərindən uzaqlaşmaq istəyənlər vardır¹⁵. Başqa sözlə

¹⁵ Tənzimatdan üzü bəri davam edən dualist zehniyyətə qarşı açıq savaş verənlərdən biri Əhməd bəydir. Ziya Göybalın hars və mədəniyyət ayrması bu dualizmin başqa bir şəkildə davam etdirilməsi, "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarı isə mahiyyət etibarı ilə iki mədəniyyət arasında bir kompromis variant idi.

desək, belələri Avropa mədəniyyətinin bir çox nöqsanlarından, hətta mənfur saydıqları cəhətlərdən qurtarmaq niyyəti ilə onun milli süzgəcdən keçirilməsini məqsədəuyğun sayırlar. Bu doğru fikir deyil. Mədəniyyət hissələrə bölünməyən bütöndür. Bölünməsi və süzgəcdən keçirilməsi qeyri-mümkündür. Qalib gələnlərinin ayrılıqda götürülmüş filan və filan hissələri deyil, məcmusudur. Bu baxımdan, əgər Avropa mədəniyyəti digər mədəniyyətlər üzərində qələbə çalıbsa, buna üstünlüyə yalnız elm və texnika sayəsində deyil, bütünlükdə həyat tərzi, fəzilət və nöqsanları ilə müvəffəq olub. Bu yola Avropa mədəniyyəti vasitəsi ilə gedib çıxmaq istəyənlər Avropanı da olduğu kimi qəbul etməlidirlər. Yoxsa parça-parça, hissə-hissə iqtibaslar heç bir nəticə verməyəcək. Necə ki, vermədi və verə də bilməzdi. Məsələn, yalnız Avropa sənayesini alıb industrializmədən, sosializmədən imtina etmək nə qədər qeyri-qabil işə, bir-birinin gərəyi və istinası olan digər iqtibaslar da eyni səciyyə daşıyır. Bir tərəfdən söz azadlığı tələb edərək, o biri tərəfdən də istisna kimi filan və filan şeylərdən danışılmasına qarşı çıxmaq istənilən məsələnin mahiyyətini başa düşməmək, yaxud səmimilikdən uzaq olmaq anlamına gələcəkdir.

Yüz ildən bəri çalışıb-çapalasaq da, müsbət nəticə əldə edə bilməməyimizin tək səbəbi budur. Mədəniyyətin idarəçiliyini məsləhət üsuluna tabe tutub hər şeyə qadir bu qüvvəni bazar məntiqi ilə idarə etmək fikrinə düşdük. Qərbi yaşam tərzi öz ümumi ünsürləri ilə bizim həyatımızın ümumi ünsürləri üzərində qələbə çaldı.

Burada da mühüm nöqtə ilə qarşılaşırıq. Bütün daxili və zahiri varlığımızla başqalarına bu dərəcədə uymaq, oxşa-

maq istəyiriksə, o zaman milli kimliyi itirmək təhlükəsi ilə üzləşmirikmi? Əvvəla, dediyimiz milli kimliyin nə olduğunu anlamağa çalışaq: Əcəba, bir millətdə əsla dəyişməyən, əbədi xüsusiyyət, özəllik varmı? Belə özəllikdən danışanlar daim onun əxlaq, hüquq, dil və s. ibarət olduğunu iddia edirlər. Fəqət tarixlə ən səthi tanışlıq da bütün bu ünsürlərin zaman-zaman dəyişdiklərini, əsla əbədi olmadıqlarını göstərir. Əbədilik qoxusu az-çox dildən gəlir. Lakin o da tam həqiqi, mütləq və ümumi deyildir. Məsələn, bu gün slav mənşəli bir dili qəbul edən bolqarlar qədim ana dillərini itiriblər. Amma buna rəğmən bir millətin uzunömürlülüynü göstərən əsas əlamət yenə də dil olaraq qalmaqdadır. Deməli, ümumiyyətlə kimlik və özəllik adlandırılan məfhum dillə bir sırada hər hansı millətin maddi mövcudiyətindən başqa bir şey deyildir.

Burada Əhməd Ağaoğlu məsələyə fərdi baxışını təkrar irəli sürür: kainatda heç bir şey digərinin eyni ola bilməz. Eyniyyət olmayınca kimlik zəruridir. Eyni daşın iki parçası tam şəkildə bir-birini təkrar etməz. Eyni millətin müxtəlif fərdləri əsla bir-birinə bənzəməz. Çünki hər millətin də özünəməxsus kimliyi var. Digər millətlərdən hansısa üstün keyfiyyətlərlə seçilir. Kimlik heç bir müəyyən şərtlə məhdudlaşdırılmadığına və mahiyyətə mənşə məsələsi sayıldığına görə hər millət qazandığı hər şeyə istər-istəməz öz fitri kimliyini verir.

Ağaoğlu Əhmədin üzərində durduğu digər mühüm məqam da köhnəlmiş, əski adət-ənənələrin yerinə yüksək mədəni əxlaq prinsiplərinin yerləşdirilməsi uğrunda mübarizədir. Onun fikrincə, bizdə “cinsi əxlaq fəvqündə əxlaqın

bir çox zəruri sahələri formalaşmaqdan məhrum qalıb. Əxlaq məfhumunu yalnız cinsi münasibətlə təqib edirik. Yəni bu xüsusda da yalnız qadınları məhkum etməklə əslində yenə də ədalətsiz davranırıq. Bunun xaricində əsl ən mühüm və bəşəri dəyərə malik əxlaq qaydaları yaratmaq və tətbiq etmək diqqətdən kənaradır. Yalan, qeybət, riya, oğurluq, xəyanət, əhdə vəfasızlıq, gücü çatan halda haramxorlara mane olmamaq kimi əməllər yuxarıda deyilənlərə aid edilə bilər. Bu əməl sahiblərinin məclislərimizə dəvət edir, onların əllərini sıxırıq. Xülasə, fərdi əxlaq sahəsində həqiqi qüdsiyyəti bilinən əsaslar aramızda olduqca məhduddur”.

Zümrəvi və ictimai əxlaq gəlincə, bəsbütün nöqsanlıdır. Çünki belə əxlaqın yaranması üçün ilk növbədə bir zümrə təşkilatı lazımdır. Əhməd bəyə görə bu yüksək əxlaqi sifətlərin inkişafı Qərbi mədəniyyətinin Renessansdan bəri apardığı çəşidli hüriyyət inqilablarının nəticəsidir. Bu yolla fərdiyyət və şəxsiyyət nə qədər inkişaf edərsə, əxlaq qaydaları da cəmiyyətdə o qədər dərin kök salmış olar.

Ziya Göyaltı fərdiyyətə şəxsiyyəti bir-birindən ayırır, birincisinin üzvi, ikincisinin ictimai olması fikrini əsaslandırır. Ağaoğlu isə belə bir bölgüyə lüzum görmürdü. Onun fikrincə fərdiyyətin əsasında şəxsiyyət dayanır. Və əsl qüvvəsini də buradan götürür. İctimai ünsürlər fərdin xüsusiyyətlərinə görə ayrı bir sintez halını aldıqdan sonra şəxsiyyət ortaya çıxır.

Hüriyyətçi və fərdiyyətçi Əhməd bəy bunların zəruri nəticəsi olaraq ailəni və mülkiyyəti müdafiə edirdi. Mütəfəkkir 1931-1932-ci illərdə “Kadro və inqilab” məcmuəsinin sahibi Şövkət Sürəyya ilə bu məsələlər ətrafında

apardığı mübahisələri “Fərd və dövlət” adlı bir kitabda toplamışdı. Sonradan əsl mövzunun hüdudları xaricinə çıxaraq daha qızgın xarakter alan bu fikir toqquşmalarına Yaqub Qədri və “Milli iqtisad” məcmuəsindən H. inisialı ilə yazan bir şəxs də qarışmışdı. Əhməd bəy öz əsərində türk inqilabını təftiş və təhdid etmək fikrinə düşən və o sıralarda “kadroçular” kimi tanınan məhdud zümrəyə təzyiq göstərməyə, həmin zümrəni bir tərəfdən kommunist metodlarını mənimsəmək və açıq marksist təbliğatı aparmaqda, digər tərəfdən isə mülkiyyəti qəbul etməklə anlaşılmazlıq yaratmaqda suçlayırdı. Əhməd bəyin üzərində xüsusi israrla dayandığı nöqtə bu zümrənin öz fikirlərinin bir ayə şəklində, son dərəcə peyğəmbərənə bir dillə ifadə etmələri, dəlil və isbatə lüzum görməmələri, aydınlıq və konkretlikdən qaçmalarıdır. Özlərinin faşist, demokrat və kommunist olmadıqlarını söyləyən, eyni zamanda şəxsi mülkiyyəti qəbul edən bir sistemdə marksist metodların tətbiqinə çalışan kadroçularla liberal və fərdiyyətçi Əhməd bəyin fikir toqquşmaları son səhifəsində nəhayət bir XIX əsr və XX əsr zehniyyəti alır.

Opponentləri tərəfindən bu şəkildə ittihamlara uğrayan Ağaoğlu isə əksinə, onların əsaslandıqları bütün fikirlərin XIX əsrin ortalarında meydana çıxması qənaətində israr edirdi. Mübahisələrin şəxsiyyət üzərinə keçməsinə, lüzumsuz isnadların, irad və hücumların yer almasına baxmayaraq mühərririn göstərdiyi polemik qüdrəti və başlanğıc mərhələdəki soyuqqanlılığı təqdirlə qarşılanacaq bir nümunə idi. Əhməd bəy “Mən kiməm?”, “Tanrı dağında” və s. kitablarında bu fikirlərini bədiilik və fantaziya ilə qar-

şıq bir dillə həyatının son günlərinə qədər müdafiə etməkdə israrlı olmuşdu.

Samet Ağaoğlu.

Babamdan hatıralar, s. 202-209

A.N.K.

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN ÖLÜMÜ MÜNASİBƏTİ İLƏ

“İqdam” qəzeti bu gün oxucularına fikir və mətbuat dünyamızın ən mühüm sütununun – Əhməd Ağaoğlunun əbədiyyətə qovuşduğunu bildirməklə dərin bir ələm duymaqdadır. Əhməd Ağaoğlu yalnız “İqdam” ailəsinin deyil, həm də bütün türk irfən ailəsinin ən sayılıb-seçilən rəhbər və mürsidlərindən biri idi. O, ilk gənclik illərindən ömrünün son günlərinə qədər həyat ideali saydığı türkçülük yolunda böyük bir imanla çarpışdı, mübarizə etdi və qələbə çaldı. Osmanlı-İran nişanlı məşrutiyət elamından sonra türklüyü ilk dəfə məmləkətdə böyük milli məfkurə kimi yaymağa çalışan azsaylı şəxslərdən biri də o idi. Bu inanc və heysiyyətlə illər boyu müxtəlif qəzet və məcmuələrdə – Türk Ocaqları və “Türk Yurdu”nda, ilk növbədə isə Ziya Göyaltpla birlikdə universitet professoru kimi nəhəng bir fikir cərəyanının əvvəlinci müjdəçilərindən biri olmaq istedadını və ləyaqətini bütünlüylə ilə ortaya qoymağı bacardı.

Əhməd Ağaoğlunun vəfatı ilə nadir yetişən bir mütəfəkkir qeyb etdiyimiz əsla şübhə doğurmamalıdır.

AĞAOĞLU ƏHMƏD

O, bütün mənası ilə türkçülük ideali ilə dolu qərbli bir zəka, qərbli bir beyin idi. Ərəb, İran, Rusiya ədəbiyyatı və fəlsəfəsi sahəsindəki dərin bilikləri mərhumun başlıca mənəvi sərvətini təşkil edirdi. Onun şəxsinə bu zəngin torpaq üzərində ən pozitiv elmlərin çox verimli şəkildə inkişaf etdiyi, ortaya bol bəhər qoyduğu aydın görünürdü. Əhməd Ağaoğlunun şəxsinə tanıyanların, yazılarını oxuyanların üzərindəki böyük təsirini də yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərlə bağlasaq, zənnimizcə elə də böyük yanlışlığa yol vermərik.

Əhməd Ağaoğlunun şəxsiyyətində böyük bir mütəfəkkirlə siyasi xadim qoşa addımlayan və daim irəliyə, yüksəkliyə doğru can atan iki qüvvətli mühərrik kimi yan-yanə işləməkdə idi. Zaman-zaman, ehtiyac yarandığı vaxtlarda biri yerini digərinə verən, biri digərini ortaya çıxaran bu ikilik hər şeydən əvvəl Əhməd Ağaoğlu şəxsiyyətinin bənzərsizliyindən və başlıca olaraq yaradıcı temperamentinin sərt qüvvətindən irəli gəlirdi.

Məhz həmin səbəbdən olmalıdır ki, yetmiş yaşını aşan bu dəyərli insan tənqənfəsliliklə pəncələşdiyi günlərdə belə fikirlərini ən parlaq şəkildə ifadə edə bilmək istedadı və enerjisi ilə bir çox gənclərdən daha gənc qalması bacarmışdı.

Xatirəsini daim əziz tutacağımız mütəfəkkirimizin idrak ziyası türk elm və qələm həyatında zaman keçəndən sonra da yerini asanlıqla doldura bilməyəcəyimiz bir boşluq yaratdı. Əhməd Ağaoğlu son dərəcə böyük bir irfan xəzinəsi idi.

“İqdam”, 20.5.1939-cu il

Dünən mətbəəyə gələr-gəlməz acı bir xəbər eşitdim. Doğma atasını itirən uşaq qədər üzüldüm. Ağaoğlu Əhməd iyirmi beş ildən bəri məndən ötəri həm bir ata, həm də müəllim idi. Türk Ocağında bizə ilk dəfə milli duyğular aşılayan, fikir həyatının zövqünü daddıranlardan biri olmuşdu. O zamandan sonra da mütəmadi şəkildə yazıları, mühazirələri, əsərləri, məsləhətləri ilə hər birimizə atalıq və müəllimlik eləmişdi.

Əhməd bəy tək mənim deyil, mənsub olduğum nəslin bütün gənclərinin tərbiyəçisi və mənəvi atası idi. Özündən sonra yerində yalnız layiqli şəkildə yetişdirib məmləkətə ərmağan etdiyi beş dəyərli övladını deyil, hamımızı, bizim bütün nəslimizi qoyub getdi.

Ağaoğlu Əhməd həyata gözlərini qapayana qədər gənc, enerjili qalması bacarmış bir mütəfəkkir idi. Son zamanlarda ən böyük zövqü ətrafına beş-on nəfər fikir adamı toplamaq, onlarla söhbət və mübahisə etmək idi. Ankaradan İstanbulla köçəndən sonra uzun müddət yalnız qalmışdı. Gənclərlə təmasına imkan yaratdığı üçün həmişə çox böyük şükranla yad etdiyi universitet kürsüsünü itirmiş, evinə gedib-gələn ziyarətçilərin sayı azalmışdı. Danışmağa, fikir mübadiləsi aparmağa bir həmsöhbəti yox idi. Yaza bilmirdi. Bu illər həyatının ən iztirablı dövrü idi.

İxtiyar yaş istədiyi şəkildə evdən çıxmasına, sərbəst gəzib dolanmasına da imkan vermirdi. Odur ki, sevdiklərini evinə çağırır, onları bir masa arxasında oturdub keçmiş vaxtlardakı kimi danışmaq, mübahisə etmək fürsətini itirmək istəmirdi. Amma xeyli müddət beş-on münəvvər şəxsi bir araya toplamağa müvəffəq olmamışdı.

Nəhayət, həyatının son illərində bəzi dostları həftənin müəyyən günündə onu evində ziyarət etməyə başlamışdılar. Bu toplantı gecələri Ağaoğlunun həyatının ən məsud anları idi. Xəstəliyinə, yaşının irəliləməsinə baxmaz, məclisdəkilərə bir-birindən maraqlı hadisələr, lətifələr danışır. Sonra da müəyyən bir məsələ barədə mübahisə açıb yorulmadan, uzun-uzadı söhbətləşərdilər.

Bu məclislərdə elə gənc, nəşəli, elə odlu-alovlu olurdu ki, hər birimiz onun sönmək bilməyən həyəcanını qısqancılıqla izləyər, dinləməkdən zövq alırdıq.

Ağaoğlu yalnız böyük bir mütəfəkkir deyil, həm də məmləkətin ən müqəddir mühərrirlərindən biri idi. Söhbətlərində olduğu kimi yazılarında da gözü tox, azad düşüncəyə malik, təmiz və ləkəsiz bir qəzetçi-yazar idi.

Son illərdəki iztirablarından biri də yazı həyatından uzaqlaşması idi. Amma həyatının son aylarında buna da imkan tapdı. Və ölümündən bir həftə əvvəl qədər qələmə aldığı yeni yazılar qəzet səhifələrində müntəzəm şəkildə nəşr olundu. Beləcə, ömrünün son günlərinə qədər məmləkətin fikir həyatından kənar qalmadı. Təkcə elə bu amilə əsaslanaraq Ağaoğlunu gözlərini həyata məsud şəkildə yummuş bir bəxtiyar insan adlandırsaq yanılmarıq.

Həqiqətən də Ağaoğlu, əgər belə demək mümkündürsə, məsud ölümlərdən biridir. Üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmiş, məmləkətə borcunu ödəmiş, övladlarının hər birini ayrı bir dəyər kimi yetişdirib cəmiyyətə ərməğan etmiş və ölüm döşəyinə rahatca, nisgilsiz bir şəkildə uzanmışdı.

Onun ölümü ilə Vətən böyük bir övladını qeyb etdi. Uğradığımız ağır itki öz övladları qədər məmləkətin bütün oğul və qızlarına da göz yaşları tökdürdü. Odur ki, indi hər birimiz təziyə içindəyik.

“Tan”, 20.05.1939-cu il

N.Artam

AĞAOĞLUNUN ÖLÜMÜ

Müəllifi olduğu əsərlərin qiymətindən başqa əxlaq və xarakterinin yüksəkliyi baxımından da adı daim sayğı ilə anılan məşhur ingilis yazıçısı Valter Skott ölümündən az öncə yatağının başında dayanmış damadına sanki bütün ömrü boyu hasil etdiyi qənaətlərin bir xülasəsi, əməl və arzularının bir cövhəri kimi səslənən aşağıdakı sözləri demişdi.

– Oğlum, həmişə yaxşı olmağa çalış.

1908-ci ildən sonrakı fikir və mədəniyyət həyatımızda mühüm simalardan biri olduğundan, sübhəsisiz, inqilablara tariximizə araşdırarkən şəxsiyyətinə ayrıca yer ayıracağımız Əhməd Ağaoğlu da ötən gün yalnız bir mütəfəkkirə yaraşan belə ölümlə dünyadan köçdü. Həyatla son vida anında başına toplanmış övladlarına dediyi sözləri yəqin ki, “Ulus”dan oxumuş olacaqsınız:

Qafqazlarda həyata açdığı gözlərini İstanbulda yuman türk mütəfəkkirinin ölümü qarşısında duyduğumuz təəssüf hissini ifadə etməyə çalışarkən onun həyatı və əsərləri kimi ölümündən də dərs aldığımızı ayrıca vurğulamalıyıq.

Siyasi mübarizə, parlament, nəşriyyat, universitet mühitlərində yorulmadan çalışan, hətta yaşının ötürkən, səhhətinin pozulmuş olmasına rəğmən həyatının son günlərinə qədər bizə dünya siyasəti ilə bağlı cürətli və qüdrətli yazılar oxudan Ağaoğlunun ölümü ilə "vicdanlı makinalardan" biri də fəaliyyətdən qaldı...

Onun uşaqlarına, millətin miniatur modeli olan ailəsinə xitabən dediyi son sözlərində ölkə vətəndaşlarının hər birinin öz paylarına alacaqları dərin vəsiyyət gizlənməkdədir: fəvqəladə hadisələr qarşısında həddən artıq təsirə qapılmaq, hər zaman mətin olmaq, birlik və bərabərliyi qoruyub saxlamaq!

Şimal türklərinin böyük mütəfəkkiri İsmayıl Qaspralının ölümü münasibəti ilə 1914-cü ildə "Türk yurdu" məcmuasında nəşr etdiyi bir məqaləsində Əhməd Ağaoğlu İsmayıl bəyin böyük həyat eşqini, canlılıq və fəallığını nəzərdə tutaraq "bu ölümə inanmıram" – demişdi.

Özü də İsmayıl bəy qədər mübariz və canlı bir insan olan Ağaoğlunun ölüm xəbərini biz də onun 25 il əvvəl duyduğu hisslərlə qarşıladıq.

"Ulus", 21.5.1939-cu il

"Tərcümani-həqiqət"də katiblik edirdim. Məşrutıyyətin ilk ili. Qəzetçilik həyatımda bir-birini tamamlayan belə yazı heyəti o vaxta qədər görmədiyim nadir hadisə idi. Baş redaktor Hüseyn Kazımdan hökumət dairələri üzrə müxbir Əhməd Babaya qədər hamımız can bir qəlb münasibət saxlayır və çalışırıq. Qəzet sahibləri Nüzhet (əski poçt müdiri) və Muxtar Seyid bəylər sözün həqiqi mənasında alicənab, əfəndi adamlar idi. Qəzetin işləri elə də pis getmirdi. Hüseyn Kazımın yazdığı baş məqalələr əsasən yaxşı təsir bağışlayırdı. Amma mədəniyyət baxımından bir az piyada olduğu üçün bizim "Tərcümani-həqiqət" qəzeti Cahid, Babanzadə İsmayıl Haqqı, hətta Mövlamzadə miqyaslı digər baş redaktorların qəzetləri ilə ayaq uyuşdura bilmirdi.

Günün birində qəzet sahibləri mənə bir yazı göndərdilər. Üzərində "Baş məqalə olacaq" – qeydi vardı. Aman allah, necə pis yazı idi! Alaşığı-dolaşığı! Oxuya bilirsən, oxu! Amma çətinliklə də olsa ilk sətirləri başa çıxandan sonra tanımadığım müəllifin yazı tərzinin təsiri altına düşdüyümü hiss etdim. Fəvqəladə dərəcədə əhatəli, ustalıqla yazılmış məqalə idi. İmzaya baxdım: Əhməd Ağayev...

O gündən etibarən Kazım ikinci plana keçdi. Həm qəzetimizin səhifələrində, həm də oxucuların nəzərində! Ağayevin məqalələri diqqəti çəkirdi. Hadisələrə ayıq baxışı, dürüst mühakiməsi vardı. Böyük mədəniyyət sahibi idi. Yazısında İstanbul ləhcəsinin hələ də Qarabağ ləhcəsi

üzərində üstünlük qazana bilməməsindən irəli gələn bir əskiklik olmasına rəğmən təcrübəli qəzetçinin, nə demək istədiyini yaxşı bilən ictimai fikir sahibinin iqtidar və bacarığı hiss edilməkdə idi.

Dost olduq. Söhbətlərindən, danışıqlarından öz payıma çox yararlandım. Hadisələri qəzetçi gözü ilə görməyi, qəzetçi təfəkkürü ilə təhlil süzgəcindən keçirməyi bacardı-ğım üçün bəlkə həm də Ağaoğluya borcluyam.

Balkan savaşı zamanı Bəkir ağa bölüyünə salınan türk fikir adamları arasında o da vardı. Hamımız taleyin bu növbəti cəlvəsini laqeyd tərzdə qarşılarıkən Ağaoğlu son dərəcə təsirlənmişdi. Çünki aramızda ən çox ehtiyac və çətinlik içində yaşayan bir nəfər varsa, o da Əhməd bəy idi. İstanbulun qala divarlarına sıxılmış balaca, kasıb evdə böyük şəhərdə heç kimi tanımayan tənha xanımı, ehtiyacın hər üzünü görən bir-birindən kiçik övladları qalmışdı. Əsəbiyini ən çox bununla əlaqələndirirdik. Sonradan anladıq ki, vətənin ağır günlərində çoluq-çocuğunun fəlakətli vəziyyəti heç də ən böyük dərdi deyilmiş. Təskinlik tapmayan dərdi, ələmi məmləkətin faciəli, müşkül vəziyyətindən irəli gəlirmiş...

Bəli, Əhməd Ağaoğlu bu səciyyədə bir türk, bu qiymətdə bir qəzetçi idi.

Sonralar, inqilabın ilk illərində Ağaoğlunun yenə eyni səciyyədə, eyni dəyər və dürüstlükdə, sabitqədəm bir insan olduğunu gördüm. Xüsusilə həyatını və fikirlərini daim təzələmək, yeniləmək qabiliyyətinə heyran idim. Bir sıra məqamlarda fikirlərimiz ayrılırdı. Lakin heç zaman ona münasibətdə hörmətdən başqa bir hiss duymamışdım.

Bu gün vəzifəsinə sonuna qədər yanılmadan, şaşmadan icra etmiş bir fikir adamına yaraşan sükun və vüqarla fani dünyadan əbədiyyətə yolçuluğuna qədəm qoyan dəyərli ustadı yenə eyni hörmət hissi ilə xatırlayır, yad edirəm.

"Son posta", 21.05.1939-cu il

Bürhan Cavid

BİR ÇINAR DEVRİLDİ

Fikir və elm ələmi kamala yetişmiş bir insanı da qeyb etdi. Ağaoğlu Əhməd yeni fikir dünyası içində qüdrətli və olmuş bir zəka idi. Sağlam bir fikir qaynağı idi. Mədəniyyətdə bir cövhrə vardı. Xüsusən də fikir inqilabını kamil bir şəkildə izləmiş, dərinlən-dərinə çözmüş, bilik xəzinəsi olan beynində mükəmməl bir şəkildə təsnif etmişdi. Araşdırmaları adda-budda xarakter daşıyırdı. Sistemli, əsaslı idi. Fikir mücadilələrində bir dənizi xatırladırdı. Fikirlərini zahiri söz oyunu ilə müdafiə edən elmsiz alimlərdən deyildi. Bu mənada son zamanlarda itirib yerini doldura bilməyəcəyimiz qüvvətli qələmlərdən birinin sahibi də Ağaoğlu idi.

Bu əyərda mütəfəkkirlərin aramızdan bir-bir çəkilmələri bizi həm də ona görə mütəəssir edir ki, Ağaoğlu kimi heyratamiz bir ardıcılıq və mətanətlə özlərini fikir həyatına bağlayanların sayı ilbəl azalır. Yeni nəsillər özlərinə ideal kimi başqa mövzular və şəxsiyyətlər tapmağı üstün tuturlar. Elmi qayələr onlara sanki bir əfsanə kimi görünür.

Daha çox konkret məzmun daşıyan və necə deyirlər, çayır toxumu kimi bir həftəyə yetişib göz oxşayan mövzulara, mətləblərə həvəs göstərirlər. Bu baxımdan Ağaoğlu kimi daim uca çinarlar yetişdirmək ehtiyacında olan bir millət üçün yeni nəslin o qədər də böyük ümidlər vermədiyini etiraf etməliyik.

“Son posta”, 21.05.1939-cu il

A.Öyatalay

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Türk mətbuatının seçkin simalarından olan Əhməd Ağaoğlu aramızdan əbədi ayrıldı. Artıq heç vaxt onun mərd səsinə eşitməyəcəyik. İllərdən bəri çarpışdığı xəstəliklərə əhəmiyyət vermədən çalışsan, niyyətlərinin gerçəyə çevrilməsi üçün həyatını səxavətlə xərcləyən bu böyük insan övladına “ölümün təbii bir hadisə, məntiqi bir sonluq olduğunu düşünün həyəcana qapılmamağı və bir-birlərindən ayrılmamağı” söyləyərkən pərəstişkarlarını necə mütəəssir etdiyini, əcəba heç təsəvvürünə gətirdimi?

Uşaqlıq çağlarımda atamın mənə verdiyi “Tərcümani-həqiqət” qəzetindəki məqalələrin altında Əhməd Ağayev imzasının Ağayev hissəsini Ağayif şəkildə uzada-uzada oxumağım sanki günü bu gün imiş kimi xatirimdədir.

Əhməd Ağaoğlu 1285-ci ildə Azərbaycanın Qarabağ mahalında doğulmuşdur. Yüksək təhsilini Peterburq və Pa-

ris universitetlərində tamamlamış, Məşrutiyət dövründə İstanbulla gəlib mətbuat həyatına atılmışdı.

Darülfünunun türk mədəniyyəti tarixi kürsüsünün bu qiymətli professoru mühazirələri, habelə “Türk yurdu” məcmuəsində çap olunan qiymətli əsərləri ilə tələbələri, eləcə də bütün türk münəvvərləri üçün illər boyu bir işıq qaynağı, bir mayak vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Xüsusən “Türk yurdu” dərgisindəki məqalələri ilə türkçülük cərəyanının ən mühüm simalarından biri kimi tanınmışdı.

Son zamanlar siyasət həyatından çəkilən Əhməd Ağaoğlu xəstəliklərinə və ixtiyar yaşına baxmayaraq heç vaxt boş dayanmırdı. Hər kəsin oxumaq üçün əl-əl axtardığı qiymətli yazıları ilə ədəbi fəaliyyətini davam etdirirdi.

“İqdam” qəzetində indiki mürəkkəb vaxtda məmləkət və dünya hadisələri ilə bağlı çap etdirdiyi hadisələrə orijinal baxışı, özünəxas səmimiyyəti ilə seçilən yazılarını dənə-dənə oxusaq da yenə gözlərimizi qəzetdən ayıra bilmirdik.

“Üç mədəniyyət”, “İngiltərə və Hindistan”, “Sərbəst insanlar ölkəsində” kimi kitabların müəllifi olan böyük türk mütəfəkkiri indi aramızda yoxdur.

Hər gün qəzetlərimizin baş yazılarını oxuyan diktörün dilindən Əhməd Ağaoğlu adını eşitməyə alışmış qulaqlarımız bir daha bu ismi eşitməyəcək. Nə çəkilməz bir acı!

“Qızıl irmaq” (Sivas), 26.05.1939-cu il

BÖYÜK ÖLÜ QARŞISINDA

O kim idi? Şərqlilərin səyyar kitabxana, qərblilərin ensikopediya dediyi bir adam idimi? Xeyr. O, heç vaxt gəlişi gözəl öyrənməmiş, gəlişi gözəl yaşamamış, gəlişi gözəl yazmamışdı. O, həyatının müxtəlif mərhələlərində əldə etdiyi dərin və geniş biliklərdən, təcrübə və intibaldan yararlanaraq ömrünün hər səhifəsinə zəkasının proyektorunu tutan bir adam idi. O, heç bir hadisənin doğurduğu məhşər xofu içərisində şaşırmadı, qorxub-dixsinmədi, əyilmədi, geri çəkilmədi. Daim əxlaqına və xarakterinə dayanıb mübarizəsinə sadıq qaldı. Projektorunu bir ultra-bənövşəyi şüa kimi daim cəmiyyətin yaranarı üzərində gəzdirdi. Ağaoğlu özünün bu tutumu ilə, təbii ki, məmləkətimizin fikir həyatında, milli cərəyanlarımızın inkişafında mühüm rol oynayacaq, inqilabımıza daim böyük təsir göstərəcək!

Ağaoğlu! Ölümün qarşısında duyduğumuz sarsıntı təsvirə gəlməzdir. Yalnız onunla təsəlli tapırıq ki, gələcək nəsillər səni bir fəzilət, cəsarət, amalına sadıqlıq timsalı kimi tanıyacaq və özlərindən sonra gələnlərə də belə təqdim edəcəklər.

Rahat uyu, Böyük Ölü!

“Olca” (Trabzon), 27.05.1939-cu il

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Əhməd Ağaoğlu! Gənclik və idman bayramı olan 19 may günü dünyaya gözlərini əbədi yumdu.

Ağaoğlu Türkiyənin keçmişin ağır yükündən xilas olması və yüksəlməsi üçün yeganə şərtin milli şüur, milli iradə olduğunu birincilər sırasında dərk edən, bu yola ilk məşəl tutanlardan biri olmuşdu.

Müqəddəs məfkurə yolunda türk millətinin irqi və tarixi nəciibliyini müasir elm və mədəniyyətlə zənginləşdirərək həqiqi insanlıq duyğusunun, həqiqi insani dəyərlərin türk məmləkətində öz yerini tutmasına dayanmadan çalışmışdı.

Xalq idarəçiliyi anlamını verən demokratiyanın, vicdan və fikir azadlığının ən səlahiyyətli, ən qüdrətli müdafiəçisi olmuş, bu yolla da türk gəncliyinin milli və bəşəri təbəyəsinə müsbət, istiqamətverici təsir göstərmişdi.

Ağaoğlu dünyadan müzəffər və bəxtiyar köçdü. Çünki beş övladının həyat mücadiləsinə sinə gərmək, məmləkətə böyük fayda gətirmək baxımından qüdrət və ləyaqət sahibi olduqlarını gördü. Onların çox sevdiyi türk millətinin istiqlal və inkişafına layiqincə xidmət göstərəcəklərinə inanaraq öldü.

Bu böyük milli itkimiz üçün yalnız mərhumun övladlarına deyil, bütün gəncliyə bağ sağlığı verirəm.

“Ağ gün” (Girasun), 01.06.1939-cu il

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Ağaoğlunun ölüm xəbərini qəzetlərdən oxuduq.

Xəbəri eşidəndə içimdə bir boşluğun, bir uçurumun yaranacağını hiss etdim. Bu ürəyimə dolan matəmin ağırlığı, içimə axan göz yaşlarının seyləbi ilə yaranan bir boşluqdurmu? Ən kiçik övladının adını ən çox sevdiyi insandan alan¹⁶ Ağaoğlu Mustafa Kamal nəslinin 20-ci ilində həyata göz yumdu.

1896-cı ildən 1938-ci ilə qədər böyük bir mücadilənin qəhrini idealının zövqü ilə ovdan bu böyük insanın dəfinə elm və mədəniyyət müəssisələrinin, dostlarının göndərdiyi çələnglər isti göz yaşları ilə sulanaraq sevnələrin hamısı ilə birlikdə onu son mənzilə müşayiət etdilər. Sonra isə yas içində boyunlarını bir az da bükmək, o təmiz ruha bir az daha sarılmaq üçün məzarı üzərində qaldılar.

İşin zahiri tərəfi budur. Bəs həqiqət?

O, 1939-cu il mayın 19-də, gündüz saat 1:30-da həyata gözlərini qapayarkən övladlarına "İnsan vicdanlı bir məkandır. Bacı-qardaş birlikdə olun. Bir-birinizdən ayrılmayın. Bir-birinizi sevin!" – deyə son vəsiyyətini etmişdi. Məzarında rahat uyu, Ağaoğlu! Yurd övladlarının əl-ələ verib qəlb sakitliyi ilə çalışdıqlarını görərək həyata gözlərini yumdun. Bütün yurd ölüm günündə bu həqiqəti sifətlərində

¹⁶ Əhməd bəy həyatda ikən doğulan sonuncu nəvəsinə Mustafa Kamal adı vermişdi -V.Q.

göz yerinə sadəcə iki qara deşik daşıyanlara daha bir kərə göstərdi.

Ölümünlə fikir aləminizin dəyərli şəxsiyyətlərindən birini qeyb etdik. Lakin eyni zamanda gənc və idealist Türkiyənin də bir məziyyətini ortaya qoyduq. Tabutunu daşıyan çoxsaylı münəvvər zümrə nümayəndələri nəşi qəbiristan gözetçisi, imam, bir-iki nəfər ailə dostunun çiyinlərindən başqa kimsəni görməyən əski "adlı-sanlı" adamlarımızın cənazə törəmindəki fəci hal ilə müqayisədə özlərinin şükran borcunu anlayan bir rejimin övladları olduqlarını da nümayiş etdirmədilərmi?

Qədir bilən Cümhuriyyət övladı nankor və mənsəb düşkünü dövrlərin sifətinə bir daha yumruq vurmuş oldu. İnsanlarımızın bu mənəvi yüksəlişində Ağaoğlunun payı, şübhəsiz, böyükdür. Çox böyükdür.

Yeni nəsil fikir və ideal arxasınca qoşaraq yorulmadan çalışanlara son ehtiram borcunu və mənəvi hüuru bu vəsilə ilə bir daha çatdırdı.

Yeni Türkiyə quruculuğunun təməli mədəniyyət və sağlam mənəviyyətdir.

Əbədi uyğunda rahat və arxayın yat, Ağaoğlu!

Samet Ağaoğlu.

Babamdan hatrılar, s. 171-172

ƏHMƏD AĞAOĞLU

Əhməd Ağaoğlunun fikir həyatımızdakı yeri möhtəşəm və əhəmiyyətlidir. 70 illik ömrünün mühüm bir qismini istər universitet kürsülərindən, istərsə də qəzet və kitab səhifələrindən məmləkətin fikir və elm xəzinəsinə həsr etmək baxımından gördüyü işlər və göstərdiyi xidmətlər çox böyükdür. Ağır xəstə olmasına baxmayaraq ölümünə bir həftə qalana qədər yaradıcılığını davam etdirən Ağaoğlu çoxsaylı tədqiqat və araşdırmaların müəllifidir. Bu əsərlər görüş və düşüncə baxımından fərqli olsalar da, onlardan hər birinin böyük axtarış və gərgin zəhmətin bəhrəsi kimi meydana çıxmalarını vurğulamaq ayrıca bir borcdur.

Görüş ayrılığı dedik. Çünki Əhməd Ağaoğlu fikir həyatında liberal təmayülə mənsub idi. Bir çox məsələlərdə fərdin haqqını və hürriyətini hər şeydən üstün tutur, ictimai-siyasi həyat hadisələrini də bu baxımdan təhlil edirdi. Hətta onun bəzi mühafizəkar tərəfləri də vardı. Ağaoğlunun həyatı ayrılıqda böyük bir əxlaq kitabıdır. Orada sadəcə oxumaqla keçməyib üzərində durulacaq və düşünüləcək fəsilələr həddindən artıq çoxdur.

Ağaoğlu dünyanın ən hürr insanlarından biri idi. Vicdanının əksinə hərəkət etməyi alçaqlıq sayırdı. Həyatda daim mübarizə aparmaq onun ən böyük zövq mənbəyi idi. Dünyaya sanki qələm qovğası üçün gəlmişdi. Ziyahlıq ən böyük məziyyəti sayılmalıdır. İnsanların anlaması üçün ya-

zırdı, yəni qələmini təkmil bir hala gətirmişdi və buna görə də asan oxunurdu. Sözlərində də, yazılarında da daim bir türk olmağı və türk kimi qalmağı bacarmışdı. Qəzetçinin əsl vəzifəsini xalqla bütünləşməkdə, ona qaynayıb-qarışmaqda görürdü. Türkçülərin romantiklərindən deyil, ən böyük realistlərindən idi. Sadaladığımız səbəblər baxımından Əhməd bəyin fənaya qovuşması ixtiyar bir türkün deyil, türk insanı üçün şəxsiyyətində çoxlu dəyərlər daşıyan möhtəşəm bir türkçünün ölümüdür.

"Yeni adam", 1.09.1939-cu il

Əski dost

ÖLMƏK

Ağaoğlunun pak xatirəsinə

Məzarlıqda dolaşarkən baş daşı yazılarına göz gəzdirdim. Hər kitabə o daşın altında yatan insanın namusuna, şərəfinə, heysiyyətinə şəhadət edən əbədi bir əminlik sənədidir. Hamısı da ya mənzum, ya da mənsur dillə məzarı üzərində ucaldıldıqları mərhumu təxminən belə vəsf edir:

"Burada bütün ömrünü insanlara yaxşılıq edərək keçirmiş, həyatı boyu tək bir adamın qəlbinə dəyməmiş, heç kəsə zərərəcə pislilik etməmiş, vətəninə, millətində, ailəsinə, dostlarına ömrünü, qəlbinə və kisəsində nə varsa hamısını böyük cəmərdliklə xərcləmiş misli-bərabəri olmayan bir şəxs uyumaqdadır".

Kəlmələr, cümlə və ifadələr dəyişə bilər. Dəyişməyən isə sadəcə baş daşının iddiasıdır.

Məzar daşı hər bir cənazənin bəşəri günlərdən bəraətini istəyən əzəli və əbədi bir vəkil kimidir. Hətta bir vətən xaininin, bir ana qatilinin, bir yurd talançısının, bir namus və şərəf oğrusunun, bir qan hərisinin məzarı başında ucaldılan daş da əbədi borcunu yerinə yetirərək ölünün üzərinə kiçik bir ləkə də qonmasını istəməyən vəkil kimi mübarizə aparır. Odur ki, günlərin birində bir ata qatilinin məzar daşında bu sözləri oxusanız, əsla şaşırımayın:

“Burada qarışqanı incitməkdən də qorxan bir insan uyumaqdadır”.

Baş daşı yazılarında qılıncını ən haqsız cinayətin qanı ilə ləkələmiş bir qatilə belə hüsn-i-şəhadət edən cəmiyyət ən böyük və yaşarı dəyərin önündə boyun əymək istəməz. Və ən səfil bir ölüdən belə qısqanmadığı sevgini ən üstün bir diridən əsirgər. Çünki ölü qısqanclığın, həsədin fəvqində dayanan yeganə insandır.

Biz ölünü bütün dava, ehtiyac, mənfəət, arzu və iddialarından istifadə edib qurtarmış bəşər övladı olduğuna görə sevirik. Dirisinə düşməni kəsildiyimiz bir insanın ölüsünə belə yanaşmağımız da həmin prinsipə əsaslanır.

Bu həqiqəti düşünəncə, kor bir şəxsin öləndən sonra hansı səbəbdən “badam gözlüyə” çevrildiyini anlamaq o qədər çətin görünməməlidir.

İndi bir çox dəyərlərin qadrinin ölümdən sonra bilinməsi sirlərini də anlamağa yaxınlaşmaqda yiq.

Elə düşünürsünüz ki, dünya Şekspirin qiymətini verməkdə yüz əlli il, Motsartın dühasını qavramaqda yarım əsr, Puşkinin böyüklüyünü anlamaqda tam bir əsr gecikməklə çox məsum bir qəflət nümunəsi göstərib?

Xeyr! Hiyləgər bəşəriyyətin zəkası bu dəyərləri şəxsiyyətlərə yaşadıkları dövrdə qiymət vermək qabiliyyətindən məhrum deyildi. Çox güman, insanlar özlərini sanki o dəyərləri anlamamış kimi göstərməklə sadəcə həsədlərini ört-basdır etmək yolunda adı bir hiyləyə əl atmışdılar. Aradan onilliklər keçəndən sonra tanımaqları isə sadəcə “ölüləri qısqanmamaq” hissindən irəli gəlir.

Həsəddən doğan bu inkarın bariz nümunələrini milli tariximizdə də asanlıqla tapa bilərik.

Həyatda ikən gördükləri ümumi laqeydliyin, sayğısızlıq, nankorluq və inkarın acısını qan qusaraq çəkmiş nə qədər dəyərləli məşhurlarımız var ki, bu gün məzar daşlarında insan oğluna ölümü sevdircək parlaq, dəbdəbəli ithaflar yazılır.

Bu gün xor baxdığımız elə dəyərlər var ki, sabah məzarları üzərində göz yaşı axıdacağıq. Gələcəkdə onların hər birinin necə böyük “dəyər” olduqlarını etiraf edə bilmək üçün səbrlə ölmələrini gözləməkdəyik. Çünki yaşadıkları müddətdə layiqi qiyməti verməməyimizə sadəcə həsəd və qısqanclığımız əngəl törətməkdədir.

Bu həqiqətin ən yeni misalını bizə Ağaoğlunun ölümü verdi.

İki ay əvvəlki qəzetlərin səhifələrində onun təmiz adına qara ittihamların ləkəsini sürtmək istəyirdilər. Və təəssüf ki, Ağaoğlunun məruz qaldığı haqsız ittihamlara qarşı tək bir

nəfərin də etiraz səsini qaldırmasının, üsyan etməsinin şahidi olmadıq. Amma bir həftə əvvəl məzarının çevrəsi canları həsəd və qısqanclıq əzabından qurtarmış şahidlərlə dolu idi. Həmin gün bu adamların hər biri səslərinin imkan verdiyi qədər ucadan hayqıraraq digərlərinə aman vermədən Ağaoğlunun fəzilətlərindən danışdılar. Çünki həmin gün Ağaoğlu da artıq həsəd aparılmayan, qısqanılmayan adamlar cərgəsinə qoşulmuşdu.

Belə məlum olur ki, insanları həqiqi haqlarına qovuşduran ən adil hakim ölümdür. Və artıq inana bilirik ki, layiq olduğumuz marağı, qiyməti, etibarını, şərafətini, sayğı və sevgini qazanaraq ən azı ürəklərdə yaşaya bilməyimiz üçün baş vurağımızı tək bir çarə var:

– Ölmək!!!

Samet Ağaoğlu.

Babamdan hatıralar, s.140-142

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA QISA MƏLUMAT

SƏMƏD AĞAOĞLU (1909-1983)

Əhməd bəyin kiçik oğlu, türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi. XX əsr türk memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri. 1946-cı ildə Türkiyədə təkpartiyalı sistemə qarşı mübarizənin fəal iştirakçılarında biri kimi tanınmışdı. Demokrat Partiyasının qurucularından olmuş, partiyanın 1950-ci il parlament seçkilərində qələbəsindən sonra hakimiyyətə gələn Menderes hökumətində baş nazirin müavini, sənaye naziri kimi vəzifələrdə çalışmışdı. Üç dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçilmişdi. 1960-cı ildəki hərbi çevriliş nəticəsində tutularaq ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuşdu. 1965-ci ildə ümumi əfvlə azadlığa çıxdıqdan sonra özünü bütünlüklə bədii yaradıcılığa həsr etmişdi. Çoxsaylı hekayə, povest, sənədli xatirələr və ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərin müəllifi kimi tanınır.

PƏYAMİ SƏFA (1899-1961)

Türk mətbuat xadimi, yazıçı. Sərvər Bədi təxəllüsü ilə çap olunmuş bir sıra romanların müəllifidir. Nazim Hikmətin gənclik dostlarından. Fransız ədəbiyyatından çoxsaylı tərcümələri ilə tanınır. Eyni zamanda "Milliyyət" və "Cümhuriyyət" qəzetlərində ədəbi-tənqidi məqalələr və esselərlə çıxış edirdi. Əhməd bəyin evində keçirilən Bazar ertəsi məclislərinin daimi iştirakçılarında biri idi. Siyasi baxışlarını tez-tez dəyişsə də Əhməd Ağaoğlunun təsiri ilə liberal dəyərlərə üstünlük verirdi. Birlikdə "Kültür həftəsi" adlı dərgi çıxarmışdılar.

ŞÖVKƏT SÜRƏYYA AYDƏMİR (1897-1976)

Tanınmış türk tarixçisi, filosof, yazıçı, iqtisadçı. XX əsr türk ictimai-siyasi və intellektual həyatında mühüm rolu olmuşdur. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin dəvəti ilə Nuxada (Şəki) müəllim kimi çalışmışdır. Gəncliyində Türkiyə Kommunist Partiyasının üzvü olmuş, Moskvada təhsil almışdır. 1920-ci illərin sonunda kommunist hərəkatından uzaqlaşmışdır. 1932-ci ildə Türkiyənin siyasi həyatında kəskin mübahisələr doğuran “Kadro” jurnalının əsasını qoymuş və jurnal ətrafında formalaşan kadroçular hərəkatının lideri kimi tanınmışdı. Əhməd Ağaoğlu ifrat dövlətçilik və marksizm ideyalarını türk siyasi həyatına gətirmək təşəbbüslərinə görə kadroçularla sərt polemika aparırdı. “Dövlət və fərd” əsəri də bu məsələyə həsr edilmişdi.

VA-NU (VALA NURƏDDİN (1901-1967)

Türk yazıçısı, jurnalist. Nazim Hikmətin gənclik dostlarından idi. Birlikdə Qurtuluş Savaşında iştirak məqsədi ilə İstanbuldan Anadoluya gəlmiş, sonra isə yenə də birlikdə Moskvada, Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində təhsil almışdılar. Böyük şair haqqında xatirələrini “Bu dünyadan Nazim keçdi” adlı kitabında (1965) əks etdirmişdi. Nazim Hikmətlə yazışmaları isə ölümündən sonra “Va-Nuya məktublar” adı ilə çap edilmişdi. Ağaoğlular ailəsinin dostlarından idi.

NURULLAH ATAC (1898-1957)

Türk teatr tənqidçisi, yazıçı, şair, ədəbiyyatşünas və tərcüməçi. Uzun illər Türk Dil Qurumunda çalışmışdı. Ata-

türkün “dil devrimindən” sonra türk dilinin təmizliyi uğrunda mübarizənin öncüllərindən idi. Yazıları bir çox türk qəzetlərində, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun redaktəsi altında çıxan mətbuat orqanlarında çap edilmiş və Əhməd bəylə dostluğu da bu zəmində başlamışdı. Onları birləşdirən başqa bir dəyər isə “qərbləşmə tərəfdarı kimi çıxış etmələri”, ictimai-siyasi baxışlarının fransız liberalizminin təsiri altında formalaşması idi.

ƏHMƏD İHSAN TOXGÖZ (1868-1942)

Türk jurnalisti, siyasətçi, yazıçı, tərcüməçi. Mətbuat Ümum müdiri Əhməd Ağaoğlunun təşəbbüsü ilə Avropada ilk olaraq “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin Almaniyada bürosunu qurmuş və fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. IV, V və VI dönəm TBMM üzvü, tanınmış idman jurnalisti və Türkiyə Milli Olimpiya Komitəsinin ilk sədri olmuşdu. 1920-ci illərin sonunda Əhməd bəyin Ankaranın Keçiörsən səmtində yerləşən və Atatürkün də dəfələrlə qonaq olduğu evini satın almışdı. Sonralar bir dəfə Atatürk Əhməd bəyin qızı Sürəyya Ağaoğludan bu evlə bağlı soruşduğu zaman onun satılmasından narazılığını gizlətməyən Sürəyya xanım “Toxgöz adlı bir acgöz aldı” – deyə cavab vermişdi.

NİZAMƏDDİN NAZİF (1901-1970)

Türk jurnalisti, yazıçı, tərcüməçi, diplomat. Mətbuat işinə “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetində başlamışdı. Qurtuluş Savaşından sonra TC-nin İrəvan baş konsulu olmuşdu. 1920-ci illərdə Moskva universitetində təhsil alsada,

kommunist ideyalarının təsiri altına düşməmişdi. Osmanlı dövrünə aid bir sıra tarixi romanların, “Koroğlu” eposu haqqında 2 cildlik tədqiqat əsərinin müəllifidir. Eyni zamanda fransız klassiklərinin türk dilinə tərcüməçisi kimi tanınır.

ŞÜKUFƏ NİHAL BAŞAR (1896-1973)

Türk şairə və romançı. İstanbul Darülfünundan məzun olan ilk türk qadınıdır. Qurtuluş Savaşında qələmi və sözü ilə iştirak etmiş, Cümhuriyyət elanından sonra Türkiyədə qadın hüquqlarının qorunması sahəsində fəal çalışaraq Türk Qadınlar Birliyinin (1924) qurucularından biri olmuşdu. İctimai həyat proseslərinə kəskin müdaxiləsi ilə diqqəti cəlb edirdi. Əhməd bəyin evində toplanan Bazar ertəsi toplantılarının fəal iştirakçılarından biri kimi tanınırdı.

SƏBİHƏ SERTEL (1895-1968)

Türkiyənin ilk peşəkar qadın jurnalisti, yazıçı. Türkiyədə solçu mətbuatın tanınmış simalarından Mehmet Zəkəriyyə Sertelin xanımı. “Rəsimli Ay”, “Tan” kimi solçu qəzetlərin qurucularından və fəal yazarlarından biri idi. 1950-ci ildə əri ilə birlikdə Türkiyədən mühacirət etmiş, Paris, Budapeşt, Moskva və Bakıda yaşamış, burada da vəfat etmişdir. Məzarı Fəxri xiyabandır. “Xatırladıqlarım” adlı memuarlarında bir çox müasirləri, o cümlədən Əhməd bəy haqda söz açmışdır.

HAQQI SÜHA GƏZGİN (1895-1963)

Türk yazıçısı, jurnalist, pedaqoq. Bəzi əsərlərini Səyyah təxəllüsü ilə yazmış, Türkiyədə soyad qanunu çıxanda Gəzgin familiyasını da buradan almışdı. Mətbuatda çap olunmuş məqalələrində Qurtuluş Savaşının atəşin tərəfdarlarından biri kimi çıxış edirdi. Dostoyevskinin romanlarının (fransız dilindən) Türkiyədə ilk tərcüməçisi kimi tanınır. Eyni zamanda orijinal hekayələrin və bir romanın müəllifidir. Əhməd bəy vəfat edəndə müdiri olduğu Çapa Qız Müəllim Litseyinin bütün müəllim və tələbələri onun rəhbərliyi ilə dəfn mərasiminə qatılmışdılar.

MAHMUT YESARİ (1895-1945)

Türk romançısı, dramaturq, ssenarist, karikaturaçı-rəssam. Əhməd bəylə ilk tanışlığı İstanbul litseyində təhsil aldığı dövrdə başlamış, sonralar mətbuat aləmində davam etmişdi. Müasir türk ədəbiyyatında ilk uşaq romanının müəllifidir.

ƏHMƏD CƏFƏROĞLU (1899-1975)

Azərbaycan əsilli tanınmış türkoloq, İstanbul universitetinin professoru və universitet yanında fəaliyyət göstərən Türkiyyat İnstitutunun direktoru. 1932-1934-cü illərdə İstanbulda dövrün mühüm türkoloji azərbaycanşünaslıq nəşrlərindən biri sayılan “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalını nəşr etmişdi. Elmi yaradıcılığında Azərbaycan dili, folkloru, klassik və müasir ədəbiyyatının tədqiqi əsas yer tuturdu. Öz etirafına görə Türkiyəyə mühacirət edəndən son-

ra texniki elmlər sahəsində təhsil almaq istəyə də, Əhməd Ağaoğlunun təşviqi ilə türkologiyayı seçmişdi.

HİFZİ OĞUZ BEKATA (1911-1995)

Müasir türk şairi və dövlət xadimi. Ankara Hüquq Məktəbində Əhməd bəyin tələbələrindən olmuşdu. İki dönəm TBMM üzvü seçilmişdi. 1960-cı il 27 may dövlət çevrilişindən sonra qurucu Məclis üzvü kimi parlamentdə çalışmış, qısa müddətə baş nazirin müavini, daxili işlər naziri, milli müdafiə nazirinin müavini kimi müxtəlif vəzifələr tutmuşdu.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ (1884-1955)

Azərbaycan milli hərəkatının öndəri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucularından biri. Görkəmli ictimai-siyasi xadim və publisist. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycan siyasi mühacirətinin lideri. Əhməd bəylə ilk tanışlığı 1905-ci ildə, "Həyat" qəzetinin nəşrə başladığı dövrə təsadüf etmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu və müstəqil dövlətçilik siyasəti ilə bağlı 1918-ci ilin iyununda aralarında ziddiyyət və fikir ayrılığı yaransa da, Əhməd bəyin həyatının sonuna qədər türk birliyi ideyası zəminində qarşılıqlı münasibət və əməkdaşlıqları davam etmişdi. Məqalə yazılan dövrdə M.Ə.Rəsulzadə Varşavada yaşayırdı.

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ (1898-1959)

Azərbaycan publisisti, dramaturq, tarixçi, tərcüməçi, ictimai-siyasi xadim. Cümhuriyyət dövründə "Gənclər

yurdu" jurnalının redaktoru, Müsavatın Bakı komitəsinin üzvü. M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat partiyasının ikinci başkanı seçilmişdi. "Milli Azərbaycan hərəkatı. Milli Azərbaycan Müsavat xalq firqəsinin tarixi" kitabı ilə Cümhuriyyət dövrünün ilk tarixçisi və ideoloqu kimi çıxış etmişdi. İndiyə qədər mövcudluğunu sürdürən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılmasında böyük rolu olmuşdur. Mühacirət dövrü siyasi publisistikanın görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdı.

XALİD FƏXRİ OZANSOY (1891-1971)

Türk şairi, romançı, dramaturq, tənqidçi. Şeirlərini əsasən heca vəznində, sadə türkcədə yazmışdı. Ədəbi fəaliyyətə məşhur "Sərvəti-fünun" jurnalında başlamışdı. Uzun illət teatr və ədəbiyyat tənqidçisi kimi "Tərcüman" qəzetində fəaliyyət göstərmişdi. Bir müddət "Nədim" adlı ədəbiyyat dərgisi nəşr etmişdi. Özünü mətbuat sahəsində Ə.Ağaoğlununu şagirdlərindən sayırdı.

CAVAD PƏRİN (1907-1957)

Türk hüquqşünası, ictimai xadim. "Trakiya ekspresi" qəzetinin sahibi və bir sıra bədii-publisist yazıların, memuarların müəllifi kimi tanınır. 1920-ci illərin sonunda Ankara Hüquq Məktəbində Əhməd Ağaoğlunun tələbələrindən olmuşdu.

HİLMİ ZİYA ÜLKƏN (1901-1973)

Tanınmış türk filosofu və sosioloq. Türk ictimai fikir və düşüncə tarixinin Türkiyə hüduqlarından kənarda da yax-

şı tanınan tədqiqatçılarından biridir. Onun müxtəlif illərdə nəşr olunmuş “Türk təfəkkür tarixi”, “Türk filosofları antropologiyası”, “İctimai doktrinalar tarixi”, “Ziya Göyalp” və digər fundamental əsərlərin əhatə genişliyi və dərinliyi ilə seçilir. Türk düşüncə tarixində Əhməd Ağaoğlunun yerini və rolunu sistemli şəkildə, Şərq və Qərb fəlsəfi-mədəni irsi kontekstində öyrənməyə təşəbbüs ilk dəfə onun əsərlərində göstərilmişdir.

P.S. Bəzi yazılar imzasız çap edildiyindən, təxəllüs, yaxud inisiallar altında verildiyindən “Müəlliflər haqqında məlumat” bölməsində kitabda yazıları toplanan ədəbi şəxsiyyətlərin hamısı haqda biqrafik bilgi vermək mümkün olmadı.

Vilayət Quliyev. Türkiyəni duyğulandıran ölüm.....	4
Səməd Ağaoğlu. Ölüm	16
Pəyami Səfa. Əhməd Ağaoğlu	23
Pəyami Səfa. Əhməd Ağaoğlu	25
Şövkət Sürəyya Aydəmir. Bir üstün adamın ölümü.....	31
Va-Nu (Vala Nurəddin). Əhməd Ağaoğlu	35
Nurulla Atac. Əhməd Ağaoğlu	37
Əhməd İhsan Toxgöz. Əhməd Ağaoğlu	40
Nizaməddin Nazif. Əhməd Ağaoğlu	44
Şükufə Nihal. Əhməd Ağaoğlu	46
Şükufə Nihal. Əhməd Ağaoğlu	53
Səbiyə Sertel. Əhməd Ağaoğlu	56
Haqqı Süha Sezgin. Ağaoğlu	58
Mahmud Yesari. Əhməd Ağaoğlu	60
Əhməd Cəfəroğlu. Bir örnək insan	61
Hıfzı Oğuz Bekata. Bir üstün adam	68
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Ağaoğlu Əhməd	69
Mirzə Bala. Ağaoğlu Əhməd bəy	75
Xalid Fəxri Özənsöy. Əhməd Ağaoğlu üçün	81
Cavad Pərin. Əhməd Ağaoğlu. İtirdiyimiz böyük adam haqda bəzi xatirələr	84

Hilmi Ziya Ülkən. Əhməd Ağaoğlu. Fikir həyatı və	
mücadilələri	90
A.N.K. Əhməd Ağaoğlunun ölümü münasibəti ilə .	99
İmzasız. Ağaoğlu Əhməd	101
N.Artam. Ağaoğlunun ölümü	103
E.Talu. Ağaoğlu	105
Bürhan Cavid. Bir çinar devrildi	107
A.Öyatalay. Əhməd Ağaoğlu	108
Salih Çağatay. Böyük Ölü qarşısında	110
Lütfi Arıtan. Əhməd Ağaoğlu	111
A.F. Əhməd Ağaoğlu	112
İmzasız. Əhməd Ağaoğlu	114
Köhnə dost. Ölmək	115
Müəlliflər haqqında qısa məlumat.....	119

İSTANBUL
19 MAY, 1939

TÜRKİYƏNİ DUYĞULANDIRAN ÖLÜM

QANUN
NƏŞRİYYATI

QANUN NƏŞRİYYATI
kitab sifariş (012) 431-16-62
və www.qanun.az saytında

www.fb.com/qanunpublishing

www.instagram.com/qanunpublishing

4,99^m

9 789952 366532